

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“AZƏRBAYCANIN QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA SAHİBKARLIĞIN
İNKİŞAFININ TƏŞKİLATİ-İQTİSADİ ASPEKTLƏRİNİN TƏDQIQI”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İbrahimli Elnur Natiq oğlu

BAKI-2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **20__-ci il**

“AZƏRBAYCANIN QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA SAHİBKARLIĞIN
İNKİŞAFININ TƏŞKİLATİ-İQTİSADİ ASPEKTLƏRİNİN TƏDQIQI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: İqtisadi Nəzəriyyə

Qrup: 14

Magistrant:

İbrahimli Elnur Natiq oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Hümbətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dos.Hacıyev Natiq Qədim oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ-2021

Elm andı

Mən, İbrahimli Elnur Natiq oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda sahibkarlığın inkişafının təşkilati-iqtisadi aspektlərinin tədqiqi” mövzusu üzrə magistr dissertasiyasın elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etmiş olduğum mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında göstərməklə yazmışam.

“AZƏRBAYCANIN QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFININ TƏŞKİLATI-İQTİSADI ASPEKTLƏRİNİN TƏDQIQI”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Qeyri-neft sahələrinin diversifikasiya prosesi iqtisadi artımı sürətləndirməklə yanaşı dolayı şəkildə adambaşına düşən gerçək gəliri artırmaq üçün və bunun da nəticə etibarilə respublika əhalisinin iqtisadi rifah səviyyəsi yüksəlməsi üçün səbəb olmaqdadır

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işinin məqsədi qeyri-neft sektoru diversifikasiyası, iqtisadiyyat üzrə struktur dəyişiklikləri problemləri, həmin problemlərin həll yolları, şaxələndirməsi mexanizmlərinin mahiyyəti və əhəmiyyətinin geniş araşdırılması, eyni zamanda inkişafının zəruriliyinin təhlilindən ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işinin metodoloji əsası öz-özlüyündə iqtisadi təhlilətmə, analiz, statistik, qrafiki, induksiya ilə deduksiya, müqayisəli təhlil metodlarının birləşdirir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin illik hesabatı, ayrı-ayrı elmikonfransların məlumatları, bəzi beynəlxalq qurumların statistik göstəricisi çıxış edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın aparılmağına əngəl sayıla bilən nəzəri material çatışmazlığı, bununla yanaşı yetərli informasiya bazası olmamağı və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dissertasiya işinin quruluşuna uyğun olaraq aparılan araşdırma və təhlil bu işin nəticələrini ümumiləşdirməyə və bəzi təkliflər verməyə imkan verir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiya praktiki şəkildə Azərbaycan iqtisadiyyatında olan problemlərinin həll yollarını özündə göstərən, müasir makroiqtisadi mühitdə davamlı, həmçinin dinamik iqtisadi inkişaf üçün təkan yarada biləcək proqramlar və proqnozların hazırlanması, ixracyönümlü milli iqtisadiyyat formalaşdırılması və şaxələndirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: qeyri - neft sektoru, sahibkarlığın inkişafı, iqtisadi aspektlər

**“STUDY OF ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC ASPECTS OF
ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN THE NON-OIL SECTOR OF
AZERBAIJAN”**

SUMMARY

The actuality of the subject: Diversification of non-oil sectors not only accelerates economic growth, as a result, increases the level of economic well-being of the country's population.

Purpose and tasks of the research: The aim of the research is to diversify the non-oil sector, the problems of structural changes in the economy, ways to solve these problems, a detailed study of the nature and importance of diversification mechanisms, as well as analysis of development.

Used research methods: The methodological basis of the research includes economic analysis, analysis, statistical, comparative analysis methods.

The information base of the research: State Statistics Committee of Azerbaijan, the Ministry of Economy and Industry of the Republic of Azerbaijan and the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan, data from various scientific conferences, statistics of a number of international organizations.

Restrictions of research: Lack of theoretical material, which may be an obstacle to conducting the research, as well as lack of sufficient information base, etc.

The novelty and practical results of investigation: The research and analysis carried out in accordance with the structure of the dissertation allows to summarize the results of this work and make some suggestions.

Scientific-practical significance of results: The dissertation can be used in the development of programs and forecasts that reflect the solutions to the problems of the Azerbaijani economy, which can promote sustainable and dynamic economic development in modern macroeconomic conditions, the formation of export-oriented national economy and improvement of diversification.

Keywords: non-security sector, business development, economic aspects

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

XİZ

Xarici İnvestisiyaların Zəmanəti

İEÖ

İnkişaf Etmiş Ölkələr

İKT

İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları

ÜDM

Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. QEYRİ-NEFT SAHƏLƏRİNİN PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.	13
1.1. Qeyri-neft sahələrində sahibkarlığın inkişaf təşkilati-iqtisadi problemlərinin tədqiqinin konseptual əsasları	13
1.2. Qeyri-neft sektorunun inkişafı iqtisadi şaxələndirmə və davamlı inkişafın əsas istiqaməti kimi.....	23
1.3. Azərbaycanda yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf mərhələləri	29
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SAHƏLƏRİNİN MÜASİR İNKİŞAF VƏZİYYƏTİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ VƏ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ.....	37
2.1. Qeyri-neft sahələrinin müasir inkişaf vəziyyətinin makroiqtisadi xarakteristikası və onun dəyərləndirilməsi	37
2.2. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorundakı kiçik müəssisələrin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	43
2.3. Qeyri-neft sektorunda kiçik sahibkarlığın inkişafına dəstək vermək üçün dövlət tənzimləmə tədbirləri.....	49
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFINDA PERSPEKTİVLİ İSTİQAMƏTLƏR.....	58
3.1. Milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialını artırmaq üçün sahibkarlığın inkişafının əsas istiqamətləri	58
3.2. Qloballaşma şəraitində qeyri-neft sahələrinin inkişafı və şaxələndirilməsinin stimullaşdırılması meyllərinin təhlili	64
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	69
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	72
Qrafiklərin siyahısı	76
Cədvəllərin siyahısı	76
Şəkillərin siyahısı	76

GİRİŞ

Mövzu aktuallığı: İndiki dövrdə ölkə iqtisadiyyatını kompleks şəkildə inkişaf etdirən iqtisadi siyasətin gerçəkləşdirilməsi, ixrac yönümlü milli iqtisadiyyatımızın formalaşdırılması, dünya bazarı üzrə rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal olunması, asılılığın minimuma endirilməsi milli iqtisadiyyatın inkişafının ən mühüm prioritetləridir. Neft və qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsi üzrə. Keçid dövrünün əvvəlində Azərbaycan dövlətinin dünya iqtisadiyyatı üzrə inteqrasiyası və dövlət iqtisadiyyatına xarici investisiyalar cəlb olunması vəziyyətdən yeganə çıxış yolu deyildi. Nəticədə dövlət iqtisadiyyatının bir faktordan asılılığı problemi yarandı və həmin problem dünya maliyyə böhranında özünü göstərdi. Neft ixracı onların milli gəlirlərində mühüm rol oynayan ölkələr neftin qiymətindəki dəyişikliklərin həm pozitiv, həm də neqativ istiqamətdə təsirinə məruz qalır. Həmin problemin həll edilməsi üçün ölkələr ixrac daxilolmalarını artırma və ixrac olunan məhsulların çeşidini artırmaqla iqtisadi sabitliyə nail ola bilməkdədir. Qeyri-neft sektorlarının şaxələndirilməsi iqtisadi artımın sürətləndirilməsi ilə yanaşı, dolayısı ilə adambaşına real gəlirləri də artırır və nəticə etibarilə dövlət əhalisinin iqtisadi rifah səviyyəsini artırır. Son illər respublikamızda aparılan iqtisadi siyasət sayəsində qeyri-neft sektorlarının inkişafına xüsusi diqqət göstərilməklə birgə, bir sıra istehsal və xidmət sektorları inkişaf etmişdir. İslahatlar sayəsində 2013-cü ildən sonra qeyri-neft sahələrinin ÜDM-də payı artmağa başlayıb. Bununla əlaqədar dissertasiya Azərbaycan dövlətində qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsi və bu istiqamətlərin təkmilləşdirilməsinə həsr olunub və respublikamız üçün strateji əhəmiyyətə sahibdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Az inkişaf etmiş, həmçinin inkişaf etməkdə olan dövlətlərdən olan iqtisadçılar iqtisadiyyatda struktur dəyişikliyi, qeyri-neft sektorlarının şaxələndirilməsi, şaxələndirmə mexanizmi və şaxələndirməsi siyasəti kimi problemlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Nəzərə alsaq ki, ölkənin real gəlirlərinin artımı qeyri-neft məhsullarının geniş spektrinin istehsal artım templərindən asılıdır, iqtisadçılar qeyri-neft sahəsinin şaxələndirilməsinə diqqət yetirirlər.

Qeyd etmək gərəkdə ki, iqtisadiyyat sahəsinin şaxələndirilməsi və bununla birbaşa bağlı olan investisiyalar şaxələndirilmə problemi keçən əsrin ikinci yarısından sonrası öyrənilməyə başlanılmışdır. Həmin problem iqtisadi ədəbiyyatlarda “Holland sindromu” problemi olaraq daxil olubdur, həmçinin 1959-cu ildən etibarən V.M. Kordenin, M.F.Montesin, T.M.Rıbçinskiyinin, C. Saksın, C.A. Robinsonun, J.P. Nearinin, P.Kruqmanın, M.L. Rossun, V. Polteroviçin və başqa iqtisadçıların tərəfindən araşdırılmışdır. A.Smit o dövr iqtisadiyyatda müxtəlif bölmələrin ixtisaslaşması zərurliyini qeyd edib, Vilyam Nordxaus ilə Pol Samuelson rəqabətqabiliyyətlilik məsələsinə araşdırmış, C.Stiqlitz də iqtisadiyyatları neftdən asılı olan dövlətlər barədə bir sıra mülahizələr irəli sürmüşdür. Azərbaycan dövlətinin iqtisadçı alimləri isə son illərdə iqtisadiyyatın şaxələndirilmə məsələsinə öz tədqiqatları üzrə geniş yer verməkdədir. Yerli alimlərimizdən Akademik Z.Səmədşadın özü milli iqtisadiyyatın şaxələndirilmə prosesi, R.Məlikov ilə C.Soltanov qeyri-neft bölməsinin inkişaf etməsi sayəsində ixracın genişləndirilmə prosesi, İ.Kərimli inteqrasiya məsələsi üzrə bir sıra problemləri araşdırıb, R.Mehdiyev dövlətin gələcək tərəqqisindəki qeyri-neft bölməsinin inkişaf zərurliyini qeyd edibdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin məqsədi qeyri-neft sahələrinin şaxələndirilməsi, iqtisadiyyat üzrə struktur dəyişiklikləri problemi, həmin problemlərin həlli üsulları, şaxələndirməsi mexanizmlərinin xarakterinin və əhəmiyyətinin ətraflı öyrənilməsi, habelə işlənmənin vacibliyini təhlil etməkdir. Bundan başqa, ixrac yönümlü milli iqtisadiyyatımızın formalaşdırılması, qeyri-neft sahələrinə xarici investisiyaların cəlb olunması, dövlətin ixrac potensialının genişləndirilməsi, həmçinin istehsalın rəqabət qabiliyyəti artırılması tədqiqatın əsas vəzifələrindən biridir. Həmin məqsədlərə çatmaq üçün aid olan bəzi vəzifələri həll etmək vacibdir:

- qeyri-neft sektorlarının diversifikasiyasının inkişaf dinamikasına təsir dərəcələrinin konseptual aspektlərinin müəyyən edilməsi və diversifikasiya mexanizmi formalaşması xüsusiyyətlərinin müfəssəl təhlil edilməsi;

- qeyri-neft sahələrinin inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsində xarici ölkələrin təcrübəsini öyrənmək və istifadə etmək;

- Azərbaycan iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsinin inkişafın çətinləşdirən amillərin və şərtlərin müəyyən edilməsi;

- regionların investisiya potensialının təhlil edilməsi və ölkənin qeyri-neft sektorlarında investisiya fəallığının artmasına gətirib çıxara biləcək dövlət tənzimlənməsi formalarının müəyyənləşdirilməsi;

- Milli iqtisadiyyatın geniş təhlili, qeyri-neft sahələrinin inkişafını əngəlləyən amillərin üzə çıxarılması, iqtisadi problemlərin aydınlaşdırılması və onların həlli;

- Ölkədə davamı iqtisadi inkişaf üçün nail olmaq məqsədilə səmərəli işgüzar mühitin yaradılmasına təsir edən, qeyri-neft sektorlarının dinamik inkişafının təmin olunması üçün dövlətin tərəfindən həyata keçirilmiş stimullaşdırıcı tədbirlərin, dövlətin sosial-iqtisadi inkişafını stimullaşdırma biləcək proseslərin tənzimləyici xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi. bölgələr;

- Qloballaşma mühitində qeyri-neft sektorlarının inkişaf etməsi üçün dövlət tərəfindən görülən tədbirlərin qiymətləndirilməsi, eyni zamanda balanslaşdırılan və optimallaşdırılan milli iqtisadiyyatımızın formalaşdırılması üzrə dövlət tərəfindən həyata keçirilmiş iqtisadi siyasətin səmərəlilik dərəcəsinin öyrənilməsi;

-qeyri-neft sektorlarının inkişafının prioritet istiqamətlərinin aşkar olunması, iqtisadi inkişaf strategiyasında, dövlət proqramlarında, plan və proqnozlar üzrə göstərilən göstəriciyə nail olunması üzrə tədbirlərin səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi, daxili bazar xarici təhlükələrdən qorunması problemlərinin həlli yollarının dəqiqləşdirilməsi, ixrac-yönümlü iqtisadi inkişaf modelin formalaşdırılmasının sürətləndirəcək məsələlərin ətraflı təhlil edilməsi.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın obyektində Azərbaycanın iqtisadiyyatı və iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələri çıxış edir. Tədqiqat işinin predmetini milli iqtisadiyyatımızın qeyri-neft sahələrinin şaxələndirilməsi istiqaməti və həmin istiqamətlərin inkişaf etdirilməsi problemlərinin həlli üsullarının tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işinin nəzəri əsasını Azərbaycan dövlətinin və xarici dövlətlərin iqtisadçılarının iqtisadiyyat sahəsinin diversifikasiyası, həmçinin qeyri-neft sahəsində əsaslı islahatlar aparılması üzrə elmi əsərləri, dövlət iqtisadçılarının Azərbaycanın iqtisadiyyatında olan problemlər, eyni zamanda həmin problemlərin həlli üsulları barədə olan kitabları, monoqrafiyaları, o cümlədən Azərbaycan dövlətinin hüquqi normativ baza, dövlət proqramı, planları, mövzuya müvafiq olan avtoreferat, elmi məqalə və dissertantın toplamış olduğu başqa məlumatlar təşkil edir. Tədqiqat işinin metodoliji əsası öz-özlüyündə iqtisadi təhlil, analiz, statistika, qrafik, induksiya ilə deduksiya, müqayisəli təhlil etmə metodlarını birləşdirir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Belə ki, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan dövlətinin İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti illik hesabatı, ayrı-ayrı elmikonfransların məlumatı, bəzi beynəlxalq qurumların statistik göstəricisi çıxış edir. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- İqtisadçıların iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ilə əlaqəli baxışları hərtərəfli öyrənilmiş və əsas istiqamətlər üzrə qərarlar verilibdir;

- Qeyri-neft sahələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılma yolları öyrənilmiş və konkret istiqamətlər müəyyən edilmişdir;

- Yalnız iqtisadiyyatın neft sektoruna yox, qeyri-neft sahələrini də xarici investisiyaların cəlb olunması, regionlararası disproporsiyaların aradan götürülməsi, həmçinin dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün səmərəli və əlaqələndirilmiş dövlət büdcə-vergi, pul ilə kredit, investisiya-innovasiya siyasəti onun reallaşdırılmasının vacibliyi əsaslandırılıbdir;

- Qeyri-neft sektorlarının şaxələndirilməsinin, həmçinin iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinin elmi əsasları təhlil olunmuş, Azərbaycan iqtisadiyyatı üzrə şaxələndirmənin zəruriliyi təsdiqlənmiş və müasir inkişaf istiqamətləri verilibdir;

- innovativ milli iqtisadiyyatımızın formalaşdırılması, yeni texnoparkların, sənaye müəssisələri və biznes-inkubatorlar yaradılması, kiçik, həmçinin orta biznesin inkişafı, dünya standartlarına uyğun, eləcə də dövlət tərəfindən

reallaşdırılan yüksək keyfiyyətə malik, elmi-texniki ixrac mallarının istehsalının stimullaşdırılmasının üzrə tədbirlər həyata keçirilməsi. Respublikada mövcud olan normativ-hüquq bazanın təkmilləşdirilməsi və uzunmüddətli, həmçinin strateji tədbirin gerçəkləşdirilməsi üçün əksər zəruri tədbirlərin görülməsinin vacibliyi elmi və praktiki olaraq sübut edilmişdir.

Tədqiqatın mədudiyyətləri: Tədqiqatın aparılmağına əngəl sayıla bilən nəzəri material çatışmazlığı, bununla yanaşı yetərli informasiya bazası olmamağı və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Aparılan tədqiqatın elmi yeniliyi bununla şərtlənir ki, bölgələrdə sahibkarlığın inkişaf etməsi ilə əlaqəli yaranan regional problemlər ətraflı araşdırılmış və həmin problemlərin aradan götürülməsi üzrə bir sıra təkliflər irəli sürülməkdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyət və tətbiq sahələri: Dissertasiya Azərbaycan iqtisadiyyatında problemlərin həllini əks etdirən proqram və proqnozların işlənilməsində istifadə olunmaqla bilər ki, bu işə müasir makroiqtisadi mühitdə dayanıqlı və tempili iqtisadi inkişafa, ixrac yönümlü milli iqtisadiyyatın formalaşmasına və diversifikasiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə kömək edə bilər. Nəzəri cəhətdən tədqiqat bu mövzuda tədqiqat aparandan digər tədqiqatçıların, həmçinin də bir sıra təhsil müəssisələrində istifadə üçün əsas olacaq bir səviyyədədir.

I FƏSİL. QEYRİ-NEFT SAHƏLƏRİNİN PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Qeyri-neft sahələrində sahibkarlığın inkişaf təşkilati-iqtisadi problemlərinin tədqiqinin konseptual əsasları

Keçən əsrin sonları dünyanın siyasi xəritəsi üzrə baş vermiş dəyişikliklər, iqtisadi inteqrasiya prosesinin sürətlənməsi, qloballaşma dalğasının bütün iqtisadiyyatlar üçün nüfuzu, transmilli korporasiyalar güclənməsi, sosial-siyasi çaxnaşma iqtisadiyyatı bir ehtiyatdan asılı olan dövlətlərə ciddi təhlükə yaratmaqla yanaşı, onların qarşısında həmin asılılığın azaldılması, iqtisadiyyat sahəsinin şaxələndirilməsi, həmçinin milli maraqların mühafizə olunması kimi ciddi tələb meydana qoydu.

Tarixən bir sıra iqtisadi məktəb nümayəndələri həmin mövzu haqqında o dövrün tələbləri mühitədə bir sıra fikirlər irəli sürmüşdü. A.Smit qeyd etməkdədir ki, əgər bir millətin bir sıra zəngin sərvəti varsa, bu xalqın beynəlxalq ticarətdə həmin sərvətləri satmaqla varlanması heç də əhəmiyyətli sayıla bilməz. Bununla yanaşı o, iqtisadi yüksəliş və məhsuldar qüvvə tərəqqisinin əsas təkanverən qüvvəsi əmək bölgüsüdür. Bu dövrdə kiçik ölkələrin yerli bazar imkanlarının xeyli məhdud olması həmin ölkələrin beynəlxalq ticarətdə aktiv iştirakın həvəsləndirir ki, bu isə iqtisadiyyatın ixtisaslaşması üçün səbəb olur, həmçinin onun faydalılığını artmaqdadır. Mənim fikrimcə, A.Smit indiki dövrdə yaşamış olsaydı, onun həmin fikirləri iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi barədə olardı (Əhmədov M., Hüseynov A. 2018: s.98).

Vilyam Nordxaus ilə Pol Samuelson adlı iqtisadçılar özlərinin tədqiqatlarında rəqabətqabiliyyətlilik məsələsi üzrə toxunaraq hər bir ölkə üçün sənaye sahəsinin rəqabətə dözümlülüyü yüksəldilməsini önəmli hesab ediblər. Qeyri-neft sahələrinin inkişaf etməsi haqda araşdırmalar həyata keçirmiş C.Stiqlitz həmin fikirləri bildiribdir: “Təəssüflə qeyd etmək gərəkdi ki, bəzi dövlətlərdə olan zəngin neft sərvəti bu ölkənin xalqının xoşbəxtliyi sayılmalı deyildir, onların ziyanına çalışan bir məqamdı. Bu cür olan durumda həmin ehtiyatın qiymətləri dəyişən zaman

dövlətin milli valyutanın ümumi məzənnələri qeyri-stabil olmaqdadır və bu durum “Holland sindromu” adlanmaqdadır. Nəticədə ölkədə qeyri-neft sahəsi inkişaf etmir, həmçinin ən əsası, dövlət iqtisadiyyatının rəqabət üzrə dözümlülüyü artmır”.

Yerli alimlərimizdən Akademik Z.Səmədzadə vurğulayır ki, Azərbaycan ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı sadəcə neft-qaz sektoru ilə əlaqəli olmamalıdır və iqtisadiyyat şaxələndirilmə tədbirləri həyata keçirilməlidir. İqtisadçı-tədqiqatçılardan R.Məlikov ilə C.Soltanov qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsinin vacibliyini qeyd ediblər və bu halda büdcə-vergi, pul ilə kredit və investisiya siyasətin optimallaşdırılmaqla ixracın stimullaşdırılmasının fəallığını nəzərə çatdırmışlar. Azərbaycan dövlətinin geoiqtisadi inkişafı və milli maraqların reallaşması üzrə tədqiqat həyata keçirən İ.Kərimli vurğulamışdır ki, bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafı uğruna Azərbaycan dövlətinin regional, həmçinin qlobal inteqrasiya prosesinə qoşulması ən aktual məsələ sırasındadır. Ə.Muradovun qənaətinə görə isə dövlətin gələcək inkişafında qeyri-neft sektoru böyük çəkiyə sahib olacaqdır. Bu yöndə araşdırma həyata keçirən daha bir alim Ak. R.Mehdiyevin fikirlərinə əsasən respublikamızın gələcək tərəqqisində bir sıra önəmli faktorları nəzərə çatdırmışdı:

- Qeyri-neft sahələrinin genişləndirilməsi ilə davamlı sosial-iqtisadi tərəqqi üzrə müvəffəq olunması;

- İqtisadiyyat və onun tərkibindəki qeyri-neft sahəsinin şaxələndirilmə istiqamətinin artırılması, həmçinin ÜDM neftdən asılılığının azaltmaqla qeyrineft sahəsinin üstünlüyünün təmin edilməsi;

- İnnovasiyalı milli iqtisadiyyat yaradılması məqsədilə zəruri investisiya mexanizmi formalaşdırılması və s (İbrahimov İ., İbrahimov E. 2014: s.90).

İnzibati-amirlik sisteminin özündən bazar iqtisadiyyatı üzrə keçmiş Azərbaycan 90-cı ilin əvvəllərində əksər iqtisadi, həmçinin sosial problemlər ilə qarşılaşmışdır. Dövlət iqtisadiyyatında böhran baş verib, makroiqtisadi qeyri-sabitliklər hökm sürüb, əhəlinin yaşayış səviyyəsi kəskin olaraq aşağı düşüb, iqtisadiyyatda dəfələrlə inflyasiyalar baş verməsi sayəsində dövlətin milli valyutası öz dəyərin itirmişdir.

Keçid dövrünün ilkin illərində Azərbaycan dövlətinin müharibə mühitində olması, ərazilərimizin 20%-nin işğal olunması, qaçqın, həmçinin məcburi köçkün problemi yaranması, eyni zamanda regionlararası disproporsiyanın qabarıq formada özün büruzə verməsi dövləti çıxılmaz duruma salmışdır.

Qeyd etmək gərəkdi ki, inzibati idarəetmə sisteminin başlıca xüsusiyyətlərinin biri iqtisadiyyatın qarşılıqlı asılılıq vəziyyətinə gətirilməsi olmuşdur. Beləliklə, SSRİ ölkələrində istehsal-xammal zonaları düşünülməz iqtisadi siyasətin təzahürü olaraq, bir ölkədə yox, ayrı-ayrı ölkələrdə olmuşdur ki, bu isə Rusiyada iqtisadi, həmçinin sosial məsələlərin başlıca səbəblərindən biri idi. Azərbaycan SSRİ dağıldıqdan sonra.

Ölkəmizin qarşısında dayanan önəmli vəzifələr arasında neft, həmçinin qeyri - neft sektorlarının təkmilləşdirilməsi etdirilməsi, maliyyə, əmək, əmtəə bazarının və xidmət bazarı formalaşdırılması, tənzimlənməyi və inkişaf etdirilməsi durur. 1994-cü il imzalanan “əsrin müqaviləsi” sayəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün böyük kapital tələb olunurdu, onun böyük bir hissəsi dövlət iqtisadiyyatına cəlb olunmuşdu. Nəticədə ölkə iqtisadiyyatı neftdən asılı idi, ölkədə ümumiyyətlə, bütün xarici investisiyalar neft sektoruna yönəlirdi, qeyri-neft sektorunun inkişaf etməsi problemləndirən idi və bu sektorun inkişaf etməsi üçün lazımı şərait yaranmadı. Milli iqtisadiyyatımızın qeyri-neft sahəsinin inkişafı üçün mənfi təsir edən amilləri aşağıdakı şəkildə xarakterizə etmək olar:

- qeyri-neft sektorlarının inkişafına yönələn islahatların vaxtında aparılmaması;
- dövlətin milli və iqtisadi təhlükəsizliyin lazımı səviyyəsinə riayət edilməməsi, daxili bazarı xarici təhlükələrdən qoruya bilməməsi, eyni zamanda respublika bazarında xarici məhsulların üstünlük təşkil etməsi;

- Qeyri-neft sahəsinin inkişaf etməsi üçün ixtisaslı kadrlar olmaması, respublika əhalisinin intellektual potensialından lazımı qədər istifadə olunmaması, təhsilin inkişaf etməsi üçün dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitin olmaması;

- iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin ləngiməsi, həmçinin infrastruktur layihənin həyata keçirilməsi ilə bağlı problemlər sayəsində dövlət İnnovasiya və investisiya siyasətinin qeyri-qənaətbəxş səmərəliliyi;

- bölgələr arasında iqtisadi, həmçinin sosial inkişafda kəskin fərqlər, digər regionlarla müqayisədə Abşeron iqtisadi rayonunun əhəmiyyətli payı və regional iqtisadiyyatımızın zəif inkişaf etməsi;

- ekstensiv iqtisadi artım, fiziki və mənəvi baxımdan köhnəlmiş texnoloji avadanlıqdan istifadə nəticəsində təbii ehtiyatlardan əhəmiyyətli istifadə olunması və əmək məhsuldarlığının aşağı olması; - dövlət iqtisadiyyatında inhisarçılıq olması, dövlət bazarında istehsalçıların arasında rəqabətin olmaması, dünya standartlarına uyğun gəlməyən keyfiyyətsiz məhsulların istehsalı, rəqabət qabiliyyətsizliyi və novatorluğa görə bu məhsulun ixracının çətinliyi, ÜDM-də və xarici ticarət sahəsində qeyri-neft sahələrinin aşağı payı və digər problemlər (Şəkərəliyev A., Şəkərəliyev Q. 2016: s.56).

Bazar əlaqələrinə keçid dövründə kənd təsərrüfatının inkişaf problemləri, Azərbaycan iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun mühüm sektorlarından biri:

- 1998-ci ilə kimi kənd təsərrüfatı məhsullarına müxtəlif qiymət məhdudiyyətlərinin tətbiq edilməsi, baxmayaraq ki, bu dövrdə onlara kooperativlər və kiçik müəssisələrin inkişaf etməsi üçün ticarət qiymətlərində tamamilə sərbəstlik verilmişdir;

- hakimiyyətdə səriştəsiz insanların olması, respublikada siyasi qeyri-sabitlik, hökumətin zəifliyindən istifadə edən bir qrup şəxsin oğurlanması nəticəsində texnika və mal-qaranın başqa ölkələrə satılması və nəticədə sosial iqtisadiyyatın çökməsi təhlükəsi mövcuddur;

- Dövlət əhalisinin üçdə birinin kənd təsərrüfatında çalışmasına baxmayaraq, əmək haqqının vaxtında ödənilməməsinə görə bu sahədə çalışanlara inamsızlıq var və bununla əlaqədar təsərrüfatlar tərk edilib;

- MDB və uzaq xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin qırılması, yanacaq, həmçinin nəqliyyat xərclərinin əlavə olunması nəticəsində məhsulun qiymətinin artması, sosial ədalət pozulması, eyni zamanda şəhər və kəndlərin arasında kəskin təbəqələşmənin olması;

- Baxmayaraq ki, islahat üzrə danışıqlar müəyyən vaxt aparır, zəruri qanunlar vaxtında qəbul edilmir, qəbul edilmiş qanunlar vaxtında icra edilmir, hakimiyyətə inamsızlıq, kənd yerlərində bir qrup insan, maraqlı Torpaq ;

- Bazar iqtisadiyyatının əsas elementlərindən biri olan dövlətin mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və daha sonra dövlətsizləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi, habelə keçid dövrünün ilkin illərində torpaq islahatının və aqrar qanunvericiliyin qəbul olunmaması.

Qeyri-neft sahəsinin istiqamətlərindən olan turizmin inkişaf etməsi üçün səmərəli iqlim şəraitinə baxmayaraq, təbii ehtiyatlar, tarix, həmçinin mədəniyyət abidələrinin zənginliyi, kurort zonaları mövcudluğu bu sahənin inkişafında bəzi önəmli problemlər mövcuddur. Respublikamızda turizm sahəsinin inkişafı üçün mənfəət təsir edən amillər aşağıdakı şəkildə təsnif oluna bilər:

- İstirahət zonalarında, mehmanxanalarda xidmətin qeyri-adekvat səviyyəsi, turizm zonalarında əlverişsiz nəqliyyat infrastrukturunu;

- Azərbaycanda turizm baxımından daha əlverişli olan zonaların Ermənistan tərəfindən işğal olunması, 4 və 5 ulduzlu otellər dünya standartlarına, qonşu ölkələrlə müqayisədə yüksək qiymətlər uyğun gəlmir;-bu sahədə ixtisaslı heyətin olmaması, otellərdə tibbi xidmətin aşağı səviyyəsi, turizmin inkişafına çəkilən aşağı xərclər, ölkənin turizm potensialın beynəlxalq səviyyədə tanınması və ölkənin təhlükəli region kimi xarici turistlərlə qiymətləndirilməsinin olmaması (Аббасов А.Б. 2018: с.77).

Qeyri-neft sahəsinin mühüm sahələrindən biri sayılan maşınqayırmanın zəif inkişaf etməsi 90-cı illər özünü açıq formada büruzə vermişdir. Respublikamızda neft maşınqayırmasından əlavə maşınqayırma sahəsi ümumiyyətlə, yox durumunda idi. Bunun başlıca səbəbləri kimi respublikada olan metal emal zavodlarının baxımsız formada olması, yeni texnologiyalar olmaması, dövlətin elmi-texniki potensialından əhəmiyyətli istifadə olunmaması, həmin sahənin maddi-texniki təchizatlarının aşağı səviyyəli olması, xammalın əldə edilməsi zamanı yaranmış çətinlikləri, eyni zamanda maşınqayırma sənayesinin yüksək enerjililikli üzrə sahib olması, başlıca fondların kütləvi şəkildə aşınması və başqa amilləri qeyd etmək

mümkündür. Maşınqayırma sənayesi ilə xüsusilə əlaqədə olan sahələrin biri metallurgiya sahəsidir ki, keçid dövrünün ilkin 10 illiyində həmin sənaye sahəsinin inkişafı üzrə də əksər problemlər mövcud olubdur. İlk olaraq bunu qeyd etmək gərəkdi ki inzibati-amirlik sistemin özündən bazar iqtisadiyyatına keçmiş ölkəmizdə təsərrüfat münasibətlərinin birdən-birə pozulması, respublikada metal emal zavodlarının çatışmazlığı, hazırki zavod və müəssisənin xammal bazasının yaxınlığı olmaması, köhnə texnologiyalar tətbiqi sayəsində filiz yataqlarının effektiv istifadəsi kimi səbəblər metallurgiya sənayesinin inkişafı üçün mənfi təsir etmişdir. Bundan başqa qiymətli metal və başqa filiz yataqları yerləşmiş olduğu Dağlıq Qarabağın erməni işğalının altında olması, maliyyə, həmçinin ixtisaslı kadr çatışmazlığı, həmçinin respublikamızın dünya dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi münasibətlərinin ilk illər zəif olması və digər faktorlar da Azərbaycan dövlətində həmin sahənin inkişafına əngəl olmuşdur.

Bazar iqtisadiyyatı üzrə keçid şəraiti, həmçinin bununla əlaqəli əmələ gəlmiş məlum məsələlər xalq təsərrüfatının başqa sahələrindəki kimi yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafında da xeyli çətinlik yaratmışdır. Qeyd edilən sənaye sahəsi inkişafı üçün əngəl olan problemlərə aşağıda göstərilənləri aid etmək mümkündür:

- Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olduğu dövr əksər xammal növləri (pambıq, ipək, yun, göndəri) istehsal olunmasının geniş həcmə sahib olmasına baxmayaraq SSRİ məhv olduqdan sonra xammal çatışmazlığının olması;

- xüsusisən yüngül sənayedə tələb olunan özəlləşdirilmə proqramının zamanında qəbul olunaraq həyata keçirilməməsi, eyni zamanda yüngül-yeyinti sahələrinin inkişafı üçün təkan yarada biləcək investisiya layihələri reallaşdırılmaması;

- respublikada maliyyə böhranı mövcudluğu, həmçinin kapital çatışmazlığı, ölkədə olan müəssisələrin bir çox hissəsinin öz fəaliyyətinə dayandırılması, daxili tələbat ödənilməməsiylə əlaqəli olaraq xarici məhsulların Azərbaycanın ərazisinə kütləvi şəkildə idxal olunması;

- bu sahələrdə istehsal edilən məhsulların beynəlxalq standartta cavab verməməsi, dünyanın bazarına çıxış imkanının ümumiyyətlə, mümkün olmaması və s. problem.

Azərbaycanın iqtisadiyyatının qeyri-neft sahəsinin ənənəvi sektorlarından biri sayılan kimya sənayesi qloballaşma mühitində dünya iqtisadiyyatında əsas sənaye sahələrinin biri olsa belə ölkəmizdə həmin sahənin neft-kimya bölmələrindən başqa ayrı növlərinin inkişaf etməsini qənaətbəxş saymaq olmaz. Hələ keçən əsrin sonuncu onilliyində həmin sahənin inkişafı üçün mənfi təsir edən əksər amillər mövcud olubdur. Həmin faktorlara nümunə kimi qeyd olunan dövrdə həmin sənaye sektorunun sahə ilə ərazi strukturun qeyri təkmil olmağı, fəaliyyətdə olan müəssisələrin dövr tələblərinə cavab verməməyi, enerji və bir sıra xammal ehtiyatlarının çatışmaması, kimya sənayesinin inkişaf etməsinin idxaldan asılı duruma düşməsi, dünya standartına cavab verən texnologiyalar və ixtisaslı kadrlar yoxluğuna əsasən son məhsulun əldə oluna bilməməsini, eyni zamanda enerji resurslarının həddindən artıq istehlakı və xammalın əhəmiyyətsiz istifadəsini aid etmək mümkündür. Kimya sənayesinin inkişaf etməsinə birbaşa təsir göstərəcək sahələrin biri sayılan energetika sənayesi özünün inkişaf yolunda əksər çətinliklərlə üzləşibdir (Ахмедов М., Гусейн А. 2016: с.78).

Qeyd etmək gərəkdi ki, respublikamızda 90-cı il ikinci yarısından etibarən neftqaz sahəsi tədricən inkişaf etməyinə baxmayaraq YES-in başqa bölmələri lazımı səviyyəyə inkişaf etməmişdilər. Azərbaycan dövləti səmərəli iqlim şəraiti və zəngin təbii resurslara sahib olmasına rəğmən doğru aparılmayan iqtisadi siyasət nəticəsində energetika sənayesi inkişafında ləngimə baş vermişdir. SES-lər və İESlərdə yenidənqurma işinin vaxtında gerçəkləşdirilməməsi, mövcud stansiyalar və ötürücü şəbəkələr azlığı, respublikada istehsal edilən enerjinin yerli tələbatları ödəyə bilməməsi, enerji istehsalı və ötürülməsində itkilərin xeyli dərəcə çox olması kimi məsələlər mövcudluğu və qeyd edilən problemlərin həlli yönündə lazımlı addımların zamanında atılmaması sayəsində həmin sahənin inkişafındakı ləngimələr özün daha qabarıq formada büruzə veribdir.

Bazar iqtisadiyyatı üzrə keçmiş Azərbaycanda əhalinin yaşayış səviyyəsinin kəskin formada aşağı düşməsinin başlıca səbəblərindən biri isə bu dövrdə sosial sfera sahəsinin nəinki sabitliyə və inkişafa meyilli xarakteristikaları, əksinə sürətli geriləmə meyllərinin müşahidə edilməsi məsələ idi. Ümumilikdə qeyd olunan dövr sosial sfera sahəsinin inkişaf problemlərinin tədqiq edən zaman əksər önəmli məsələləri qeyd etmək gərəkdir. Birinci məsələ bundan ibarətdir ki, Azərbaycanımız sosial yönümlü bazar iqtisadiyyat prinsiplərini əsas götürməyinə baxmayaraq 90-cı il birinci yarısında yoxsulluq, həmçinin işsizlik səviyyəsinin xeyli yüksək olması, əhali üçün ödənilmiş əməkhaqları və sosial müavinətin onların minimum tələbatını ödəməməsi, belə problemlərin həlli yönündə atılmış addımlar nəticəsinin özünə xeyli gec bürüzə verməsi, həmçinin başqa buna bənzər hallar mövcud olubdur. İkinci önəmli məsələ təhsil sahəsinin inkişafı üçün əngəl olan faktorlarla əlaqədardır. Oudur ki, təhsilə ayrılmış xərclərin cüzi həcmdə olması, ixtisaslı kadrların çatışmazlığı, təhsil müəssisəsində fəaliyyət göstərən kadrların sovet təhsilli olması, həmçinin onların bilik səviyyəsinin həmin dövrün tələbinə tamamilə cavab verməməsi, informasiya mənbələri çatışmazlığı və s. kimi aktiv problemlər təhsil sahəsinin inkişafı üzrə bir növ sədd funksiyasını yerinə yetirmişdir. Təhsilin və elmin inkişafında yaranmış problemlər birbaşa şəkildə innovasiyalı milli iqtisadiyyat sahəsinin formalaşması məqsədilə lazım olan fundament yaradılmasını qeyri-mümkün etməsilə birgə qloballaşma mühitində dövlət məhsullarının dünya standartına cavab verməməsi ilə nəticələnibdir. Qeyd olunması zəruri olan üçüncü məqam da hər bir cəmiyyət daxilində gələcək nəsillərin sağlam inkişaf etməsi üçün başlıca sahələrdən biri sayılan səhiyyədir ki, bu sahənin inkişaf etməsində eynilə təhsillə xüsusilə əlaqədar və bənzər olan problemlər özünü göstərmişdir. Bundan başqa tibbi xidmətin aşağı səviyyəli olması, səhiyyə müəssisəsinin lazımlı dərəcə maliyyələşməməsi, köhnə tibbi avadanlıqlar istifadəsi, maddi-texniki strukturunun dağınıq, həmçinin qeyri-təkmil olması və belə digər amillər isə adı çəkilən sektorun inkişaf problemləri sırasına daxil olmaqdadır.

Qeyri-neft sahəsində xüsusi yerə malik olan sahədən mənzil-kommunal təsərrüfatları, nəqliyyat və rabitə, eyni zamanda tikinti kompleksinin inkişafı üçün əngəl olan faktorlar bunlardır:

- xüsusən mənzil-kommunal təsərrüfatı ilə tikinti sahəsinin inkişaf etməsi üçün investisiyalar cəlb edilməsi üçün iki önəmli qanunun qəbul olunmasına baxmayaraq, respublikadakı kapital çatışmazlığının nəticəsində bu qanunların gec effektlər verməsi və əhalinin qazanc səviyyəsinin az olmağı, həmçinin respublikada sosial, həmçinin siyasi gərginliyə əsasən xarici investorların ümumi olaraq Cənubi Qafqaz regionuna, eyni zamana ölkəmizə maraq göstərməməsi;

- SSRİ çəhv olduqdan sonra əksər dəmir yolu xətlərinin özlərinin fəaliyyətini dayandırması, Dağlıq Qarabağ bölgəsinin işğalı sayəsində Azərbaycan dövlətinin Türkiyə ərazisinə keçidin asan təmin etmiş Bakı-Ələt-Culfa avtomagistralı istifadəsinin mümkün olmaması, respublikadakı nəqliyyat infrastrukturunun yararsız duruma düşməyi;

- Ermənistanla müharibə mühitinə əsasən həmin dövrdə Azərbaycan dövlətinin tranzitivlik əhəmiyyətinin xeyli dərəcə aşağıya düşməsi, maşınqayırma, həmçinin gəmiqayırma sənayesinin inkişaf etmə səviyyəsinin qeyri-qənaətbəxş olmağı, Abşeron iqtisadi coğrafi rayonundan başqa digər regionlarda nəqliyyatın inkişaf etməsi üçün tədbirlərin nadir durumlarda və olduqca gec gerçəkləşdirilməsi;

- bazar əlaqələrinin yaranması mühitində teleradio və telefon sistemi üzrə ölkəmizdə yeni texnologiyaların tətbiq olunmaması, İKT-nin yox dərəcədə olması, bölgələrdə olan rabitə xətləri və avadanlıqlarının əksəriyyətinin yararsız vəziyyətdə olması, respublikada kompüter və internet texnologiyaların idarə edəcək kadrların olmaması;

- tikinti sahəsinin inkişaf etməsi üçün lazımlı olan dövlət sifarişi və kontrakt sisteminin vaxtında formalaşdırılmaması, dövlətin müharibə mühitində olması sayəsində tikinti materiallarının istehsalının azalması, respublikada olan siyasi gərginliklər və mitinqlərin, həmçinin sosial çaxnaşmaların var olması və başqa problemlər

Ölkə iqtisadiyyatı ən çox bir sahədən asılı olduqda, digər sektorların inkişafı zəif olduqda, ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə ehtiyac yaranır. Bununla əlaqədar ötən əsrin ortaları iqtisadi ədəbiyyatda “holland sindromu”termini tətbiq olunmuşdur. Qeyd etmək gərəkdi ki, dünya iqtisadiyyatının böhranı nəticəsində gərginləşən XXI əsrin əvvəlləri Azərbaycan üçün də belə vəziyyət səciyyəvidir. Keçid dövrünün ümumiyyətlə, bütün mərhələlərində respublikamız dünya bazarında adətən xam neftlə təmsil olunmuşdur və bu, Azərbaycan iqtisadiyyatı üzrə ciddi təhlükələr hesab olunurdu. Bunu da qeyd etmək lazımdı ki, Azərbaycan dövləti qloballaşma prosesinə hazır olmadığı, yəni əvvəllər qoşulduğu bir vaxtda həmin prosesin subyekti yox, onun obyektinə çevrilmişdir. Bütün bunlar nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi, qeyri-neft sahəsinin inkişafı müasirlik problemi də daha aktual məsələyə çevrilib. Qeyri-neft sektorlarının inkişaf problemlərinin ətraflı öyrənilməsi nəticəsində ən mühüm problemlərdən söhbət açmaqla yanaşı, qeyd etmək gərəkdi ki, Azərbaycan həmin problemlərin həlli üçün mühüm addımlar atmışdır. Tədqiqatın bu qismində 1990-1996-cı illər və qismən III minilliyin problemləri müzakirə olunur. Tədqiqatın növbəti mərhələsində biz həmin problemlərin həll edilməsi məqsədilə görülmüş tədbirlər, həmçinin qeyri-neft sahəsinin inkişaf xüsusiyyətləri barədə ətraflı məlumat verəcəyik (Aslanzadə İ.A. 2013: s.48).

1.2. Qeyri-neft sektorunun inkişafı iqtisadi şaxələndirmə və davamlı inkişafın əsas istiqaməti kimi

Yeni müstəqillik əldə edən Azərbaycan dövlətinin iqtisadi, sosial, həmçinin siyasi gərginlik astanasında olsa da, ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin müdrik siyasətinin nəticəsində tədricən bu vəziyyətdən çıxıb çıxmışdır. Dövlət iqtisadiyyatında irimiqyaslı böhran yaranması və dərinləşməsi şəraitində, sosial təlatümlərin nəticələri, Azərbaycan dövlətinin iqtisadi və milli təhlükəsizliyi üzrə ciddi təhdidlər, ölkəmiz qarşısında duran mühüm problem sahə və regional uyğunsuzluqların güclənməsi bütün həmin proseslərin qarşısını almaqdı. 1994-cü il imzalanan” əsrin müqaviləsi “ Azərbaycanın ərazisinə iri xarici investisiyaların cəlb olunmasına gətirib çıxardı. Bundan başqa, dövlət iqtisadiyyatına xarici investisiyalar cəlb olunması haqqında əvvəllər qəbul edilmiş qanunlar ölkəmizdə neft sektorunun inkişafın stimullaşdırmaqla yanaşı, qeyri-neft sektorlarının inkişafı üçün də əsas yaratmışdır. 1990-cı il ikinci yarısından ölkəmizdə makroiqtisadi sabitlik dövrünü, həmçinin sosial, həmçinin siyasi gərginliyin ortadan götürülməsini hazırkı şəraitdə iqtisadiyyat sahəsinin qeyri-neft sahələrinin inkişafının əsas amili və şərtləri kimi səciyyələndirmək olar. . Bu dövrdə Azərbaycanın iqtisadiyyatında struktur, həmçinin keyfiyyət dəyişikliklərinin gerçəkləşdirilməsi və onun bazar iqtisadiyyat prinsiplərinə müafiq olaraq yeniləşdirilməsi, aqrar islahatlar aparılması, əsas akt və qanunlar qəbul olunması, özəlləşdirmə proqramının qeyri-neft sektorlarına tətbiq edilməsi zərurəti yaranmışdır. , qiymətləri və xarici ticarət liberallaşdırmaq. - Kredit, həmçinin pul-kredit siyasəti, vergi, gömrük qanunvericiliyinin inkişaf etdirilməsi, xarici, həmçinin daxili investisiyalar üzrə səmərəli iqtisadi və hüquqi bazanın yaradılması, risklərin azaldılması, habelə neft gəlirlərindən əhəmiyyətli istifadə. həmin istiqamətdə atılan addımların başlanması. Bütün həmin tədbirlərin ardıcıl və planlı şəkildə həyata keçirilməsi XXI əsrin birinci onilliyinin sonunda qeyri-neft sektorlarının inkişafını, habelə iqtisadi şaxələndirmə üçün lazım olan amilləri və şəraiti özündə ehtiva edən Azərbaycanın sosial yönümlü milli iqtisadi inkişaf modeli formalaşmasına gətirib çıxarmışdır (Попреп М.Е. 2015: с.89).

Şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikasının Xarici iqtisadiyyata regional, eyni zamanda global səviyyədə səmərəli inteqrasiyasına, eləcə də həmin sahədə əksər nüfuzlu təşkilatlarla tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq yaradılmasına qeyri-kommersiya təşkilatlarının inkişafını təmin edən amillər arasında baxmaq olar. Neft sektoru. Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra İƏT, İKT, QDİƏT, MDB və bəzi digər təşkilatlarla əməkdaşlıq etməyə başlayıb, eyni zamanda BVF, AYİB, İİB-in üzvü, eləcə də ÜTT yanında müşahidəçilərdən biri olub. . İKT çərçivəsində maliyyə institutları milli iqtisadiyyatımızın, xüsusən kənd təsərrüfatının bəzi sektorlarının inkişafına xeyli vəsait qoymuşlar. 90-cı ilin sonunda Azərbaycan dövlətində qeyri-neft sektorlarının inkişafı və milli iqtisadiyyatın səmərəli inteqrasiyası prosesində İƏT-in rolunu qeyd etmək gərəkdi. Bu təşkilatın başlıca məqsədi üzv ölkələrin səlahiyyətli orqanları ilə iqtisadi inkişafın zəif olduğu, İƏT-in tədbirlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edən 8 komitəyə malik olan ölkələrin sektorlarını inkişaf etdirmək üçün təhlil etməklə ayrı-ayrı proqramlar və layihələr formalaşdırmaqdır. Bu dövrdə həmin Komitələr Azərbaycanın bölgələrində iqtisadiyyat sahəsinin prioritet və perspektivli sahələrində zəruri proqram və layihələr yaratmaqla nəzərdə tutulmuş işlərin həyata keçirilməsinə yardım ediblər. Bundan əlavə, Azərbaycan neft-qaz məhsullarının Avropa və dünya bazarına satılması nəticəsində istismara verilmiş bəzi boru kəmərləri vasitəsilə qeyri-neft sektorundan əldə edilən gəlirlərin qeyri-neft sektorlarının inkişafı üçün istifadə olunması həmin sektorun yeni inkişaf mərhələsinə keçidi təmin etmişdir (Мамафова Г.Н. 2016: с.29).

Qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə ən mühüm meyillərdən birinin regionlarda iqtisadi aktivliyin artırılması, onların dünya iqtisadiyyatı üçün inteqrasiyası və ixrac potensiallarından səmərəli istifadə olunması olduğunu nəzərə almaqla, Azərbaycan dövləti dayanıqlı və sabit iqtisadi siyasətə, xüsusən axır 12 ildə çalışır. Dövlət əhəmiyyətli birinci regional proqram çərçivəsində ölkənin bölgələrində infrastruktur obyektlər yenidən qurulmuş, qeyri-neft sektorlarının inkişaf etməsi məqsədilə zəruri sayılan səmərəli mühit yaradılmışdır. 2-ci Dövlət Proqramının ardıcıl şəkildə qəbul olunmuş və həyata keçirilmiş əsas məqsədləri hər bir regionda iqtisadiyyatın konkret sektorlarının dirçəldilməsi, dünya standartlarına uyğun müasir müəssisələrin və

istehsal strukturunun yaradılması üçün zəruri addımların atılması idi və Azərbaycan dövləti bütün bu məsələləri uğurla icra etmişdir. Nəticədə regional disproporsiya səmərəli şəkildə aradan götürülmüş, qeyri-neft sahəsinin daimi və davamlı inkişafı üçün güclü təkan verəcək iqtisadi sistem formalaşmış, ÜDM-də neft payı azalmağa başlamışdır. Nəhayət, hazırda reallaşdırılan üçüncü regional proqramın başlıca prioritetləri qeyri-neft sektorlarının şaxələndirilməsi, bu sahədə məhsulun rəqabət qabiliyyətinin artırılması, ixrac yönümlü milli iqtisadiyyatımızın formalaşdırılması, məhsulun satış bazarına çıxışı ilə birbaşa bağlıdır. sosial-iqtisadi inkişafda müasir mərhələsi. Bu məsələləri indiki dövrdə qeyri-neft sahəsinin inkişafının əsas amillərindən biri kimi səciyyələndirmək olar.

Qloballaşma meyilləri kontekstində ölkəmizdə qeyri-neft sahəsinin inkişafı üçün kömək edən amillər siyahısına respublikada xüsusi sahibkarlar sinfinin yaradılmasını və səmərəli biznes mühiti formalaşdırılmasını belə aid etmək olar. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etməsi qeyri-neft sahələrinin yüngül, yeyinti, həmçinin kimya sənayesinin inkişaf etməsi üçün səmərəli şərait yaratmış, işsizliyi və yoxsulluğu azaltmış, daxili tələbatı yerli istehsalın hesabına artırmış və əhalinin sosial rifahını yüksəltmişdir. Ötən əsrin sonlarında təsis edilmiş Sahibkarlıq sinfinin formalaşdırılması prosesində ilkin addımlar ardıcıl, həmçinin sistemli özəlləşdirmə proqramı, eləcə də kiçik müəssisələrin inkişaf etməsi üçün ilkin hüquqi baza yaradılması kimi qəbul oluna bilər. və orta müəssisələr. Mühüm məqamlardan biri də bundan ibarətdir ki, qeyri - neft sahələrinin inkişaf etməsi üçün səmərəli şəraitin yaradılması, habelə xarici, o cümlədən yerli sahibkarların iqtisadi fəaliyyəti üçün hüquqi əsas 90-cı illərin birinci yarısı qəbul edilmiş investisiyalar haqqında iki mühüm qanundur. . Bu qanunlar bu prosesi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının prinsiplərinə uyğun olaraq tənzimləmək üçün istifadə edilir və Konstitusiyamızda mülkiyyət toxunulmazlığı, həmçinin dövlət tərəfindən onun qorunması pozula bilməz. Eyni zamanda, stimullaşdırıcı və stimullaşdırıcı işlərin yerinə yetirilməsinə qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə mühüm vasitə kimi baxmaq olar. Eyni zamanda, ölkənin müxtəlif regionlarında infrastrukturun yaxşılaşdırılması, sahibkarlıq və rəqabət haqqında lazımlı qanunların qəbul

edilməsi, sahibkarlara iqtisadi fəaliyyətində kömək etmək üçün dövlət orqanı yaradılması, gömrük, həmçinin vergi qanunvericiliyinə müəyyən dəyişiklik və əlavələr olunması və başqa önəmli tədbirlər inkişafa səmərəli şəkildə təsir göstərən amillərdən biridir (Кичик О. 2014: с.40).

Müasir dünyada DDC öz iqtisadiyyatının inkişaf etməsi üçün ən çox birbaşa xarici sərmayələr cəlb olunması istiqamətində mühüm addımlar atır. Yaranmış vəziyyətdə yaxın keçmişdə ölkəmizdə qeyri-neft sahələrinin inkişafı üçün əhəmiyyətli şəkildə təsir edən proseslərin sürətlə artması ölkədə əlverişli işgüzar və investisiya mühiti, sosial və siyasi sabitlik yaratmış, özəl sektorun dövlət dəstəyini artırmışdır, qeyri-neft ixrac potensialından səmərəli istifadə.Dövlət büdcəsindən təlim və tədqiqatların dəyərinin artırılması üzrə tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi, Antiinhisar siyasəti sayəsində rəqabətin təmin olunması, eyni zamanda effektiv investisiya-innovasiya, pul, fiskal və gömrük siyasətinin daha çox təkmilləşdirilməsi, həmçinin maliyyə siyasəti. Qeyd etmək gərəkdir ki, bu, davamlılıq məsələləri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir. Məlum olduğu kimi, hər bir ölkənin məhsullarının dünya bazarında satışını asanlaşdıran önəmli amillərdən biri isə bu məhsulun keyfiyyəti və bazar qiymətinin o qədər də yüksək olmaması ilə bağlıdır. Bunu nəzərə alaraq, manatın devalvasiyası nəticəsində Azərbaycan Respublikası Xarici rezidentlər üçün ölkədə istehsal edilən məhsulların bazar qiymətini əvvəlkindən daha ucuz almaq üçün əlverişli şərait yaradıb. Bütün bunlar ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin daha çox inkişaf etdirilməsi ilə birgə, xarici və yerli investorları iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorlarına külli miqdarda vəsait qoymağa həvəsləndirmiş və dövlətin nəzarəti altında ardıcıl və sistemli formada həyata keçirilmiş bütün bu investisiyalar qeyri-neft sahəsinin sürətlə və dinamik inkişafın təmin edir, onu təşkil edən amillərin və şəraitin özünəməxsus nüvəsidir.

Son illərdə qloballaşmanın yayılması, MBRP-nin dərinləşməsi, transmilli korporasiyaların zəif iqtisadiyyata malik dövlətlərə nüfuz etməsi və digər amillər Azərbaycanın milli, həmçinin iqtisadi təhlükəsizliyinə, eləcə də digər RS-yə təsir göstərir. İqtisadiyyatın və ümumilikdə qeyri-neft sahələrinin inkişafı üçün müsbət təsir edən amillər arasında Azərbaycan Respublikası 2004-cü ildə milli, o cümlədən

iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində ilk addımlarını atmış, milli təhlükəsizlik haqqında qanun qəbul etmişdir. Daha sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 23-ü may 2007-ci il tarixi Fərmanına əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının özü təsdiq olunmuşdur. Qeyd etmək gərəkdi ki, hazırda ölkəmiz iqtisadi və siyasi baxımdan azad siyasət yürüdür, özünün iqtisadi və milli təhlükəsizliyini təmin edə bilir və həmin amil bütövlükdə iqtisadiyyatın, o cümlədən qeyri-neft sahəsinin davamlı və sabit inkişafı üzrə səmərəli şərait yaradır.

Keçid dövrünün sona çatmasından sonra ölkədə aparılan müasirləşmə və sənaye siyasətinin nəticəsində ÜDM - də qeyri-neft sahələrinin payı əhəmiyyətli dərəcədə artıb və innovativ, ixraca istiqamətlənmiş və rəqabətə davamlı milli iqtisadiyyatın qurulması prosesi başlayıb-neft yataqlarının daimi və dayanıqlı inkişaf etməsini təmin edən önəmli aspektlər sırasına daxildir. İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi siyasəti, sonuncu 7-8 il müddətində aparılan və postneft dövründən daha sürətlə həyata keçirilən siyasət müvəffəqiyyətlə davam etdirilir və tədricən öz nəticələrini verir. İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi siyasətinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- Alternativ enerji mənbəsindən istifadə, iqtisadiyyatın strukturunda köklü dəyişiklik, ÜDM-də qeyri-neft sahələrinin payının əhəmiyyətli dərəcədə artması;
- həmin siyasətin regional, həmçinin qlobal xarakteri, sosial infrastrukturunun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, İKT və xidmət sahəsinin düzgün inkişafı;
- ekstensivdən intensiv inkişafa keçid, respublika əhalisinin intellektual potensialından əhəmiyyətli istifadə, Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olması;
- Aqrar sahə üzrə ekoloji təmiz məhsulun istehsalının gerçəkləşdirilməsi, ölkə ərazisində istehsal olunan əmtəələr və xidmətlərin keyfiyyətlərinin yüksəldilməsi, iqtisadiyyatın ucuzlaşması, klasterliyi ilə;
- yeni texnoloji təsisatların və sənaye parkları yaradılması, innovasiyanın qeyri-neft sahəsinin inkişafı üçün yönəldilməsi, bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılma prosesi, vergi dərəcələri və gömrük rüsumları azaldılması və s.

Son 7 il ərzində iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi siyasətinin həyata keçirilməsi Azərbaycanda qeyri-neft sektorlarının inkişafını stimullaşdırmaqla yanaşı, bu sektorun məhsullarının dünya bazarına çıxarılmasına, həmçinin daxili bazarda rəqabətə, Azərbaycan brendinin dünya bazarı üzrə tanınmasına gətirib çıxarıbdır.

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının bir çox sektorlarının, həmçinin qeyri-neft sektorlarının inkişafını müəyyən edən faktorlardan biri isə turizm sektorunun inkişafıdır. Turizmin inkişafı ölkənin gəlirlərinin çoxalması ilə birgə, regionlarda iqtisadiyyatın başqa sektorlarının da inkişafına gətirib çıxardı. Beləliklə, turizmə dövlət qayğısı gücləndirilməsi və həmin sektorun inkişaf etməsi üçün əksər inkişaf proqramları qəbul olunması və gerçəkləşdirilməsi ölkənin regionlarında, xidmət və yeyinti sənayesinin modern tələblərə, avtomobil, hava nəqliyyatına cavab vermək üçün infrastrukturun inkişafına birbaşa gətirib çıxardı. və dəmir yol nəqliyyatı. Eyni zamanda, müasir şəraitdə ölkədə təhsilin inkişafı üzrə dövlət qayğısının gücləndirilməsi, tədqiqat xərclərinin çoxaldılması, yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanması, o cümlədən ələtdə azad ticarət zonasının yaradılması və başqa önəmli məsələlər, şübhəsiz ki, qeyri-neft sahələrinin inkişafına kömək edəcəkdir (Андрянов А.С. 2016: с.56).

XXI əsrin birinci onilliyinin sonundan Azərbaycan öz iqtisadi, sosial, həmçinin siyasi inkişafı üzrə yeni mərhələyə qədəm qoyubdur. Keçid dövrünün əvvəlində yaranmış iqtisadi inkişaf problemləri artıq həll olunmuş, qeyri-neft sahəsinin inkişafı üzrə ardıcıl və sisteməlik tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi nəticəsində qarşıya qoyulmuş hədəflər əldə edilmiş, innovativ iqtisadiyyatın təməli möhkəm qoyulmuşdur. Növbəti mərhələdə Azərbaycan dövlətinin davamlı inkişafa əsaslanmış, yeni ideyalarla tamamlanan sosial, siyasi, o cümlədən iqtisadi siyasətinin başlıca prioritetləri azad, diversifikasiya olunmuş və özünütəminatlı milli iqtisadiyyatın formalaşdırılma prosesinin başa çatması, həmçinin dünya iqtisadiyyatı üzrə inteqrasiyanın dərinləşməsi idi. dünya iqtisadiyyatı bu istiqamətdə böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu dövrdə ölkə iqtisadiyyatı makroiqtisadi cəhətdən sabit idi, iqtisadi şaxələndirmə siyasəti geniş yayılmışdı, regionlarda

olduğu kimi, qeyri-neft sahəsində də iqtisadi artım templəri artdı, bank sahəsi və maliyyə sistemi daha da etibarlı oldu, manatın sabitliyi artdı. Eyni zamanda, Traseka və Trans-Caspian layihələrində Azərbaycanın iştirak etməsi, əksər beynəlxalq, həmçinin regional təşkilatlar ilə əməkdaşlıq, eləcə də səmərəli investisiya şəraiti yaradılması nəticəsində qeyri-neft sahələrinə xarici və yerli investorlar investisiyaları qeyri-neft sahəsinin inkişafın təmin etmiş amillərdən biridir. Bu, mümkündür. Bundan başqa, 2012-ci il qəbul olunmuş “Azərbaycan 2020: İnkişaf vizionu” Konsepsiyasında nəzərdə tutulmuş tədbirlər gerçəkləşdirilməsi qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün kömək edən ən mühüm amillərdən biridir.

Sonda qeyd etmək gərəkdir ki, keçid dövrünün başa çatmasından 4-5 il sonra Azərbaycanda postneft dövrünə keçidi təmin edən keçid dövrü kimi xarakterizə etmək lazımdır. Araşdırmamızın növbəti hissəsində biz postneft dövrü, həmin dövrdə qeyri-neft sektorunun inkişaf xüsusiyyətləri haqqında ətraflı danışacağıq.

1.3. Azərbaycanda yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf mərhələləri

Azərbaycan dövləti inzibati-amirlik iqtisadi sistemdən demokratik prinsipin qanunauyğunluqları əsasında qurulmuş, həmçinin müstəqil bazar iqtisadiyyatına söykənmiş innovativ xarakterə malik iqtisadi əlaqələr sistemində keçid etməyə başlamışdı. Azad bazar iqtisadiyyatına xas oməxsuslan azad və müstəqil iqtisadi sahə üzrə aktivliyi yalnız sahibkarlıq fəaliyyəti prosesi üzrə meydana çıxmaqdadır. Bazar iqtisadiyyatı mövcudluğu mühitində mülkiyyətin ayrı-ayrı formalarının əmələ gəlməsi insanlarda sahibkarlıq hissini gücləndirir, mülkiyyət üzrə münasibəti dəyişdirə bilir və məhsul istehsalın artırmaq üçün maraq yaratmış olmaqdadır.

Müasir iqtisadi əlaqələr mərhələsinə keçid etmiş ölkəmiz həmin mərhələ üzrə çox da qısa zaman ərzində və asan yol ilə gəlməmişdir. Ölkəmiz əldə etmiş olduğu sosial - iqtisadi sahə üzrə nailiyyətlər və göstərdiyi artma templərinə dövlətin yerli ehtiyat potensialından əhəmiyyətli istifadə olunması və sosial bərabərlik prinsipi üzrə müvafiq ədalətli bölüşdürülməsi, xüsusən də düşünülmüş ,həmçinin məqsədə uyğun formada xalis iqtisadi strategiyanın gerçəkləşdirilməsilə nail olub.

Müstəqilliyin təzəcə əldə etmiş qazanmış respublikamızın dinamik templər ilə sosial-iqtisadi tərəqqisin özündə göstərən inkişaf planı hazırlanması və icra edilməsi ancaq Heydər Əliyevin millətin çoxsaylı təkidi sayəsində növbəti dəfə hakimiyyətə dönüşündən sonra mümkün olmuşdu. Azərbaycanımız 1991-ci il öz dövlət müstəqilliyinə qovuşandan sonra əsaslı olaraq hakimiyyətdə quruculuq işləri və ümumiləşdirilən islahatların gerçəkləşdirilməsi, yeni dövrün formalaşmış tələbatına uyğun təsərrüfat forması yaradılması, respublikada iqtisadiyyatın əsaslanmış olduğu azad bazar əlaqələrinin formalaşdırılması və başqa dəyişikliklər zərurətə çevrilibdir (Akhmedov M. & Hussein A. 2017: p.59).

Azərbaycanımız 90-cı illərin əvvəlləri çətin sosial-iqtisadi-siyasi fəlakətlər ilə üz-üzə qalıbdır. Təzəcə müstəqilliyə qədəm qoyan başqa sovet sosialist ölkələrində olduğu kimi ölkəmizin də qarşısında təzə dövrdəki siyasi, iqtisadi, hüquqi, həmçinin sosial qanunauyğunluqları dayanırdı. Ümummillə lider dövlətə sahiblik edəndən, hakimiyyətdə olandan sonra ölkənin daxilində siyasi baxımdan sabit durum yaradıldı, atəşkəs elan olundu, geniş əhatə dairəsinə sahib iqtisadi islahatlar aparıldı. Yürüdülmüş məqsədyönlü həmin siyasət sayəsində maliyyə siyasəti üzrə stabillik əldə olundu, ölkəyə cəlb olunan investisiya həcmində ilbəil artım baş vermişdi, əhalinin rifah səviyyəsi yüksəlmişdi.

Azərbaycan müstəqilliyə qədəm qoyandan sonra azad və liberal bazar iqtisadiyyatı üzrə dayanan iqtisadi inkişaf yolun 90-cı illər 2 önəmli mərhələyə bölmə məqsəduyğun olardı: Birinci mərhələnin özü 1991 - 1993 cü illəri əhatə edən iqtisadiyyatımızın mövcud vəziyyətində tənəzzül mərhələsi, 2-ci mərhələ də 1995 - ci ildən başlayaraq davamlı olan templi inkişaf mərhələsidir. Odur ki, birinci mərhələ iqtisadi durumunu bu dövrün makroiqtisadi vəziyyətinə uyğun olmaqla ümumiyyətlə, milli iqtisadiyyatımızın inkişaf göstəricisi ilbəil aşağıya düşür, ümumdaxili məhsul həcmi kəskin şəkildə azalırdı. ÜDM həcmnin orta hesab göstəriciləri ilə ilbəil 16.5 faiz azalmaqda idi. Bu dövrdə tənəzzülün meylləri iqtisadiyyatın əsas sahəsinə çevrilmiş sənayedə müşahidə olunurdu. Azərbaycan dövlətinin həmin dövrdə milli gəlir və milli iqtisadiyyatımızın 70 faizə yaxını bilavasitə səmərəli formadad sənaye sahələri ilə əlaqəli idi ki, buradan isə mövcud

vəziyyətin nə dərəcə gərgin bir vəziyyət almasını müəyyən etmək mümkündür. Azərbaycan 1993-cü il öz istehsal potensialın 2/3-ni rahatca demək olar ki, itirən və ÜMG -in əldə olunması səviyyəsi yox dərəcəsinə kimi düşmüşdür. Respublika miqyasında istehsal sahəsinin bir çox hissəsinin sıradan çıxması, bir sıra istehsal sahələrində xammalın çatışmazlığı və satış bazarı yoxluğu bir problem kimi dövlətin bu kimi durumlarla üzləşməsi iqtisadiyyat sahəsini defolt vəziyyətinə salıbdir. İnflyasiya həddi 1012,3%-ə çatmış, respublikada qiymət indeksi ilə bazara nəzarəti tam olaraq itirib, maliyyə nəzarəti sisteminin özü sıradan çıxmışdır.

Ölkə 1993-cü il hiperinflyasiya (inflyasiyanın ən pik həddi) mərhələsində öz ən yüksək həddi, 1763,5%-ə çatmışdır. Bu dövrdə büdcə kəsirinin ÜDM üzrə nisbəti 1991-ci ildə olan 0,2 faizdən 1993-cü il mövcud göstərici üzrə - 15%-ə kimi artıbdir. Xarici ticarət sahəsi üzrə edilmiş dövriyyə həcmi 1992-1994-cü illərdə 42% azalıb, dövlət iqtisadiyyatına 1994- cü il belə götürəndə bir manat belə olsun xarici investisiyalar qoyulmamışdır. Ancaq bu ağır iqtisadi durum, iqtisadi tənəzzül dövrünün özü çox da uzun zaman çəkmədi. H.Əliyevin dövlət rəhbərliyinə qayıtması ilə vəziyyət pozitiv istiqamətdə dəyişdi. Nəticədə, 1994-dən birmənalı şəkildə mənfi təzahürlü planlı iqtisadiyyatımızdan xeyli çevik liberal bazar iqtisadiyyatı üzrə keçmək üçün önəmli strateji xarakterə malik qərarlar qəbul edildi. Liberal iqtisadiyyat çoxsistemli tədbir kompleksini əks etdirərək islahatların yüksək inkişaf dinamikası təminatı üçün kompleks proqram həyata keçirilməlidir. Həmin model komponentlərini gerçəkləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuş ölkənin rəhbərliyi 1994-cü ildən başlayaraq dövlətin mülkiyyətində olan əraziləri kəndlilərə verərək, MDB mükəmməlinə həmin istiqamət daxilində islahatlar keçirən ilk ölkə olaraq tarixə düşmüşdür. Eyni zamanda ölkədə özəlləşdirmə prosesinin gerçəkləşdirilməsi iqtisadiyyat strukturunda önəmli keyfiyyət irəliləyişləri yaradılması ilə liberal iqtisadiyyatın modelinin formalaşması məqsədilə ciddi imkan yaranmışdır. Qeyd olunan mühitdə planlı iqtisadi sistemin özündən liberal iqtisadiyyat üzrə keçid iqtisadi transformasiya sürətlənməsi ilə xeyli geniş durum almışdır. İqtisadi sistemin önəmli sahəsi hesab olunan neft sektoru ilə birgə, başqa sahələrdə isə irimiqyaslı islahatlar icrası üçün başlandı. Bazar iqtisadiyyatı

üzrə əsaslanmış sistemə müvafiq qanunvericilik sistem yaradılması, büdcənin, verginin, bank sistemi formalaşdırılması, aqrar sektorda köklü islahatlar aparılması zəruriliyi, özəlləşdirmələrin geniş miqyas alması, səmərəli sahibkarlıq şəraiti yaradılmasının nəticəsi olaraq bazar iqtisadi sisteminə keçirilmişdi və ölkənin ərazisində sahibkar sinf formalaşmasının əsası qoyuldu.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sivilizasiyaya malik bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının önəmli komponentlərin biridir. Sahibkara başlıca fərdi xüsusiyyətlər aşağıda göstərilənlərdir: sahibkarın özü aydın fikirli olmalı; həyata pozitiv baxışlar ilə baxmalı; hadisələr gedişinə obyektiv yanaşmalı; problemləri həll etməni bacarmalıdır; cəsur olmalıdır; riskə getməni bacarmalı; rəqabət etməyi sevməli; işgüzar olmalıdır; qərar qəbul etməni bacarmalı; özün inkişaf etdirməli və etmiş olduğu səhvlərdən nəticələr çıxarmağı bacarmalıdır. Bir şəxsin sahibkar olaraq formalaşması məqsədilə gözlənilən xüsusiyyətlərə aid olmaqdadır: Riskə getmək qabiliyyəti - 10,8 faiz, özü üçün güvən - 9,43 faiz, yaradıcılıq qabiliyyətləri- 9,3 faiz, rəhbərlik - 7,81 faiz, ünsiyyət bacarığı - 7,67 faiz, təşkilatçılıq qabiliyyəti - 7,61 faiz, razılıq bacarığı - 7,44 faiz, düzgün işçi qrupu yaradılması - 7,14 faiz, təşəbbüs göstərmək qabiliyyətləri - 5,93 faiz, idarəçilik qabiliyyəti - 5,73 faiz, fərdi münasibətlər - 4,95 faiz, maliyyə bilikləri - 4,66 faiz, lazımi sərmayə yatırımı - 4,33 faiz, diqqətlilik - 4,03 faiz, iş təcrübələri - 3,13 faiz .

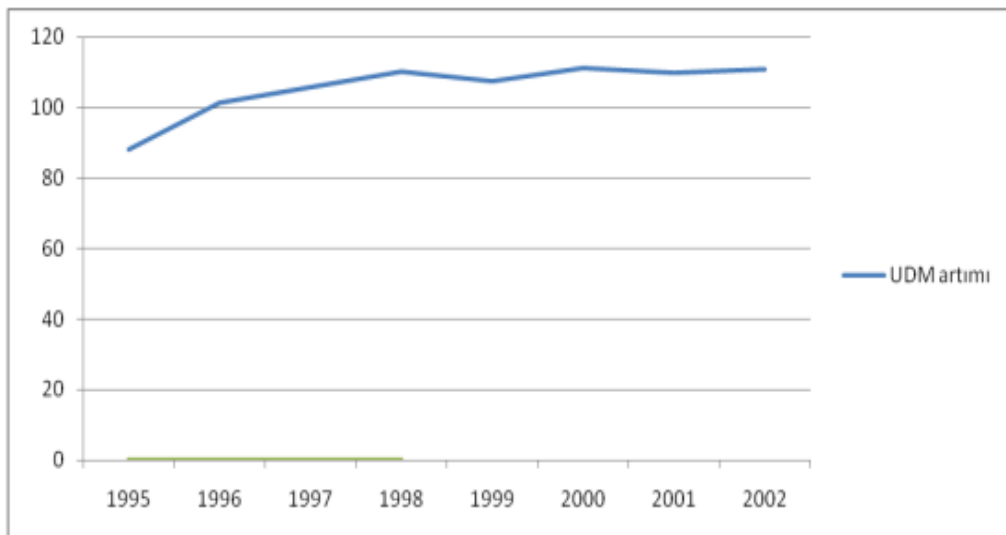
Birinci mərhələ yaxud da 1993-cü ilə qədər olan dövr. İqtisadi sahə üzrə islahatların sistemli formada, müəyyən qanunauyğunluq və bir-birini tamamlamasının məqsədilə gerçəkləşdirilməsi iqtisadi yüksəlişin önəmli şərtidi. Kəskin mövqeyinə görə seçilmiş, radikalizmin geniş yayılmış olduğu iqtisadi dəyişkənliklər mərhələsi üzrə tətbiq olunan iqtisadi sahə üzrə tədbirlərdən hər birinin inkişafdakı yerinin doğru formada müəyyən olunması və onların həyatiləşdirilmə prosesində məntiqi ardıcılığın üçün riayət olunması bu sahədə əsaslı islahatlar nəticələrinə səmərəli dərəcədə təsir edən başlıca məsələlərdən biridi. Azərbaycan reallığına nəzər yetirdikdə, müstəqillik illərinin ilkin dövrlərində durumun qənaətbəxş olmaması aydın görünməkdədir. Ölkə iqtisadiyyatında formalaşan durumun xüsusiyyətləri baxımından sahibkarlıq prosesinin maddi əsasın təşkil etmiş

özəlləşdirmə, xüsusilə də qiymətlərin liberallaşdırılmasının üstələməli idi. Ancaq dövlət iqtisadiyyatında obyektiv, həmçinin subyektiv səbəblər respublikanı dövlət mülkiyyəti inhisarlaşması mühitində müstəqil qiymətlər əmələ gəlməsi prosesi ilə qarşılaşdırmışdır. Burada obyektiv səbəb olaraq “rubl” dan istifadə etmiş ölkələrin bu proseslərə başlanması, subyektiv səbəb olaraq isə dövlətin milli valyutaya keçmə mərhələsinə hazırsızlığı, iqtisadi baxımdan sərhədlərin təşəkkül tapmasında olan ləngimələr göstərmək mümkündür (Valiyev E. 2014: p.78).

Respublika daxilində yaranan durum qiymətlərin liberallaşması sonrası tədbirlər əsasında duran sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etməsi və rəqabətli mühit formalaşdırılmasını, özəlləşdirmək prosesini zəruri edibdir. 1992-ci ilin yekunlarına qədər həmin proseslərin ləngidilməsi iqtisadiyyat sahəsinin dağılması və tənəzzülün sürətlənməsinə, külli həcmdə vəsait itirilməsi üçün səbəbiyyət vermişdir. Bu mərhələ üzrə özəlləşdirmə prosesi ləngidilməsi ilə əlaqəli olaraq tənəzzül prosesinin minimum səviyyəyə salınması, həmçinin makroiqtisadi sabitlik yaradılma prosesini bir qədər də qəlizləşdiribdir. 1993-cü ilin sonlarına kimi olan mərhələnin başlıca nəticələri bu cürdür: İqtisadi inkişaf göstəricisinin aşağı səviyyəsi; maliyyə və istehsal sahələr üzrə qeyri-sabit durumun mövcudluğu. Həmin mərhələdə iqtisadi inkişaf prosesinin əsas tələbləri - Bazar iqtisadiyyatı üzrə əsaslanmış sistemli islahatlar gerçəkləşdirilməsi; özəlləşdirmənin reallaşdırılmasının zəruriliyi; sahibkarlığın təşəkkül prosesinin sürətlənməsi zamanı dövlət müdafiə sistemi yaradılması. İkinci mərhələ yaxud da 1993-2002-ci illəri əhatələyən dövr. Sahibkarlığın inkişafının həmin mərhələsini şərti şəkildə iki dövrə bölmək olar: 1993-dən 1996-cı ilə kimi davam etmiş birinci mərhələ dövlətin makroiqtisadi sabitliyinin təkrar bərpası - bərqərar olmasıyla müəyyən edilir. İlk mərhələ Azərbaycan dövlətinin tarixində öz ağır nəticəsi ilə yadda qalmışdı. Tərədilmiş kütləvi qətlilər, dövlətin 20% torpaqlarının zəbt olunması, insanların yurduvasından didərgin düşməsi, insanların rayonlardan mərkəz hissəyə axın etmələri durumu gərginləşdirmişdir. İkinci mərhələ ümumilikdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında uğurlu siyasətlə xarakterizə edilir. Ölkə rəhbərliyinin gerçəkləşdirmiş olduğu belə işlər sayəsində dövlət siyasi, həmçinin makroiqtisadi

sabitlik təmin edib və iqtisadi yönümlü tədbirlər icra olunması üçün əsas olmuşdu. Bu mərhələ üzrə sahibkarlığın inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün bəzi tədbirlərin icra olunmasına baxmayaraq, həmin istiqamətdə ciddi dönüş 1996-cı ildən etibarən müşayət olundu. Respublika ərazisində iqtisadi, həmçinin sosial islahatlar və iqtisadiyyatın inkişaf etməsinin şaxələndirilmə modelinin həyati önəm kəsb etməsi və əhəmiyyətli olması özün iqtisadiyyatın hazırkı inkişaf səviyyəsində göstərməkdədir. Həmin model əsasında yaradılan siyasət əsaslı formada keyfiyyət dəyişikliyə səbəb olmuşdu: yüksək inflyasiyanın səviyyəsi normallaşdırılan, büdcə kəsiri ÜDM-in 2-3% səviyyəsinə endirilibdir. Təbiq olunan iqtisadi siyasətə görə iqtisadi böhran dövrün yaşayan ölkəmizdə makroiqtisadi sahə üzrə sabitlik əldə olunmuş və dinamik inkişaf göstəricisinə əsasən xarakterizə edilən iqtisadiyyata sahib olunubdur. Odur ki, 1996-dan öncəki iqtisadi göstəricilərə nəzərən 1996-dan ÜDM-in səviyyəsi üzrə artma tempi 1,3%, 1997-ci il artma sürəti 5,8%, 1998-ci ildən 2004-ə kimi olan dövrə nəzər salsaq iqtisadi artım üzrə 10%-ə kimi bir artım olmasını müşahidə edərik. İkinci mərhələdə olan iqtisadi artım aşağıda göstərilən qrafikdə öz əksini tapmışdır:

Qrafik 1: İqtisadi artım qrafikinin təhlili

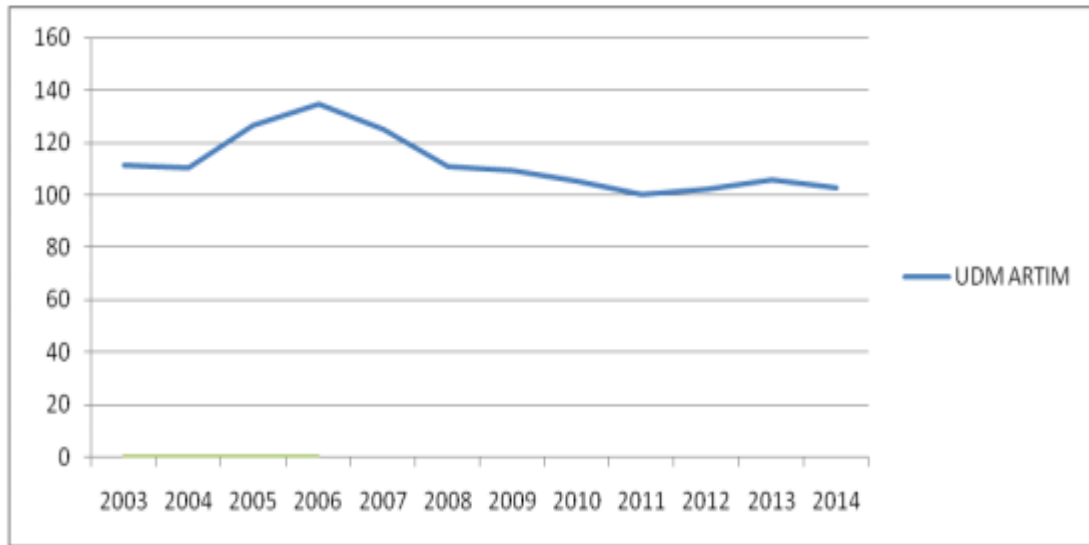

Mənbə: İqtisadi artım qrafiki təhlili - <http://www.azstat.org/MESearch/details>, 2002

Üçüncü mərhələ yaxud da 2002-ci ildən sonra olan mərhələ. Həmin mərhələ Heydər Əliyevin 2002-ci ilin aprel-may ayı daxilində yerli, həmçinin xarici sahibkarlıq subyektinin vasitəçiliyi əsasında görüşü olaraq yadda qalmışdır.

Sahibkarlara dövlətin dəstəyinin və qayğısının təcəssümü sayılan qeyd edilən görüşlər və həmin görüşlərin nəticəsi kimi sahibkarlıq mühiti inkişafının sürətləndirilməsi üçün avqust və sentyabr ayı imzalanan hüquqi əhəmiyyətə malik sənədlər sahibkarlığın formalaşdırılma prosesinin yeni mərhələsinə yaratdı. Üçüncü mərhələ üzrə ÜDM-in artım tempin aşağıda göstərilən qrafikdə nəzərdən keçirmək olar:

Qrafik 2: İqtisadi artım qrafiki

Mənbə: İqtisadi artım qrafiki - <http://www.azstat.org/MESearch/details>, 2014

Üçüncü mərhələ gedişi üzrə tətbiqi nəzərdə tutulmuş tədbirlər sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını sürətləndirmiş, sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlətin sosial-iqtisadi sahə üzrə problemlərinin aradan götürülməsində rolunun artırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadiyyatın inkişaf tələbinə uyğunlaşdırılmasını, eyni zamanda müxtəlif regionlarda həmin fəaliyyət sahəsinin inkişaf sahəsində formalaşmış potensialın gerçəkləşdirilməsini zəruri edir. Ölkəmizdə 2002-2005-ci illəri əhatə edən “kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə dövlət proqramı” dövlətin apardığı tədbirlər sistemliliyini təmin etməklə sahibkarlığın inkişafı üçün önəmli şərait yaratmışdır. Sahibkarlıq sahəsi təkmilləşdirilməsində mövcud olan problemlərin biri digəri ilə əlaqəli olduğundan, həmin problemlərin həlli üsullarının bir sistemin daxilində gerçəkləşdirilməsi zəruridir. Ona görə ki, sahibkarların problemlərin müəyyən bir yöndə həll edərək respublikadakı işgüzar mühitin normal durumunu təmin etmək mümkünsüzdü.

Əcnəbi dövlətlərin sınaqdan çıxarılan təcrübələrindən məlum olur ki, sahibkarlıq mühiti formalaşması üçün yönlənmiş tədbirlərin yalnız sistem halında gerçəkləşdirilməsi mümkündür. Bu məqsədin icra olunması üçün qəbul edilmiş dövlət səmərəli proqramlar həmin sahənin inkişafı ilə əlaqəli tədbirlərin sistemliliyin təmin edərək mövcud strategiyanın gerçəkləşdirilməsinə yönəlmişdi. Dövlət miqyasında sahibkarlığın davamlı inkişafının təmin olunması baxımından sahibkarların arasında əlaqələr sisteminin institusional formada təşkil olunmasını zəruri vəziyyətə çevirmişdir. Sahibkarlar da artıq mövcudluğu ilə seçilmiş problemlərin həlli üsullarının araşdırılması üzrə yaxından iştirak etməkdədir. Həmin məqsədlə yaradılan mexanizmlər dövlət və sahibkarların arasında yaradılmış əlaqələrin sivil formada tənzimlənməsində önəmli rol oynamışdır (Əhmədov M., Hüseynov A. 2018: s.35).

Nəticədə, üçüncü mərhələnin başlıca iqtisadi nəticələri aşağıda göstərilənlərdir: sahibkarlıq fəaliyyətinin istehsal yönümlü inkişaf etmə meylinin formalaşma prosesi, bölgələrdə işgüzar fəaliyyət canlandırılması, sahibkarın cəmiyyətdə mövqesinin gücləndirilməsi aid edilir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SAHƏLƏRİNİN MÜASİR İNKİŞAF VƏZİYYƏTİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ VƏ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Qeyri-neft sahələrinin müasir inkişaf vəziyyətinin makroiqtisadi xarakteristikası və onun dəyərləndirilməsi

21-ci əsrin əvvəlləri Azərbaycan iqtisadiyyatının ən böyük problemi neftdən asılılığın yüksək səviyyəsi və “holland sindromu” təhlükəsi idi. Neft gəlirlərinin səmərəsiz istifadəsi bir müddət ərzində belə vəziyyətə gətirib çıxarmışdır. Məsələn, 2005-2009-cu illər ÜDM-in artım templərinin dörd dəfə artması dünya bazarı üzrə neftin qiymətinin çox yüksək olması və nəticədə gəlirlərin artması səbəbindən baş verib.

On beş ilə kimidir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin uzaqgörən siyasətinin, hökumət tədbirləri, Regional İnkişaf Proqramı, hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi və başqa faktorlar qeyri-neft sahələrinin inkişafına, həmçinin makroiqtisadi göstəricilərin əhəmiyyətli şəkildə artmasına səbəb olmuşdur. Əvvəlcə yuxarıda göstərilən iqtisadi islahatların ÜDM-ə və keçid dövrünün sonuna qədər qeyri-neft sahələrinin inkişafına pozitiv təsirini qısa şəkildə şərh edək. Bu dövrdə aparılmış düzgün, düşünülmüş və sistemli iqtisadi, həmçinin sosial siyasət nəticəsində ölkəmizin inkişafı davamlı xarakter alıbdir (Aslanlı K., İsmayıl Z., Ağayev R., Mehtiyev A. 2013: s.258).

2012-ci ildən sonrada Azərbaycanın iqtisadiyyatında qeyri-neft sahəsinin ÜDM-də payı neft sektorunun (ənənəvi sektor) payından çox olub ki, bunu müsbət inkişaf olaraq xarakterizə etmək olar. Burada mühüm nüanslar bundan ibarətdir ki, indiki dövr Azərbaycanın iqtisadiyyatının neftdən asılılığının minimuma endirilməsi istiqamətində addımlar atılır, iqtisadi modernləşmə və sənayeləşmə siyasəti sayəsində iqtisadiyyatda keyfiyyət dəyişiklikləri, ən başlıcası isə post-neft erasına keçid üçün əsasların qoyulması sürətlənmişdir.

2012-ci il ÜDM-in miqdarı 2,23% 2011-ci ilə nəzərən təşkil edib, qeyri-neft sahələrinin artımı da əvvəlki ilə nəzərən 10% təşkil edib. Bu dövr ən maraqlı məqam

iqtisadiyyatın neft sektorunda tənəzzülə uğramışdır. Bunun əsas səbəbi qeyri-neft sektorlarının şaxələndirilməsi prioritetlərinin müəyyən edilməsi prosesi və neftdən əldə edilən gəlirlərin bu sektorun inkişafına yönəldilməsi üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilmiş tədbirlər olmuşdur. 2012-ci il Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorlarında istehsal edilən əlavə dəyərin həcmi təqribən 28 573,8 mln. manat təşkil etmişdir ki, bunun isə 56-57% - i nəqliyyat ilə rabitə, inşaat, ticarət və aqrar təsərrüfatın payına düşüb. Sənayemizin qeyri-neft sahələrində 6 601,3 mln. manat həcmində məhsul ölkənin bütün sənayesinin beşdə birini təşkil etmiş və qeyri-neft sahələrində xüsusi çəkiyə sahib olmuş, əvvəlki illə nəzərən 2,7% artmışdır. Aşağıda göstərilən cədvəldə 2012-2017-ci illər, həmçinin də 2018-ci ilin yanvar ayında istehsal edilən neft və qeyri-neft məhsulun ÜDM-in həcmi, həmçinin bu sektorların ÜDM-də payı göstərilir.

2020-ci il yanvar-noyabr ayları ölkədə 64709,3 milyon manat istehsal edilib ki, bu isə keçən ilin analoji dövrünə nəzərən 4,3 faiz azdır.

İqtisadiyyat özünün qeyri-neft-qaz sahələrində əlavə dəyəri 2,% , neft - qaz sektorunda da 6,5% azalmışdır.

Sənaye istehsalı ÜDM - in 34,0% - ni, ticarət-11,3% - ni təşkil etməkdədir; nəqliyyat vasitələri təmiri, 7,4% nəqliyyat, həmçinin anbar təsərrüfatı, 7,2 faiz aqrar təsərrüfat, meşə təsərrüfatı ilə balıqçılıq, 6,3% inşaat, 2,0% informasiya ilə rabitə, 1,2% turist yerləşdirilməsi və ictimai iaşələr, 20,7% - i digər sektorların payına düşməkdədir, əmtəə və idxal üzrə xalis vergi ÜDM-in 9,9 faizini təşkil edir.

2021-ci il yanvar ayı ölkədə 6256,8 milyon manat istehsal edilib ki, bu isə keçən ilin analoji dövrünə nəzərən 2,5 faiz azdı.

İqtisadiyyatın neft-qaz sahələrində əlavə dəyər 6,2%, qeyri-neft-qaz sahələrində isə 0,1 faiz artmışdır.

Sənaye ÜDM - in 40,6% - ni, ticarət-10,6% - ni, nəqliyyat vasitələri təmiri, 8,1 faiz nəqliyyat ilə anbar təsərrüfat, 4,9% inşaat, 3,0% aqrar təsərrüfat, meşə təsərrüfatı ilə balıqçılıq, 1,9 faiz informasiya ilə rabitə, 0,6% Turist yerləşdirmə və ictimai iaşə, 20,6% - i digər sektorların payına düşməkdədir, məhsul və idxal üzrə

xalis vergi ÜDM-in 9,7 faizini təşkil edir. Adambaşına düşmüş ÜDM 625,6 manat təşkil edib.

Cədvəl 1: İqtisadiyyat sahəsinin neft, həmçinin qeyri-neft bölmələrində ÜDM istehsalı (əsas qiymətlərlə)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019*
Ümumi daxili məhsulun - cəmi	100,1	102,2	105,8	102,8	101,1	96,9	100,2	101,5	102,2
neft-qaz sahələri	90,2	94,9	100,9	97,1	100,6	100,1	94,7	100,5	100,4
qeyri-neft sahələri	109,4	109,7	109,9	107,0	101,1	95,6	102,8	102,0	103,6
məhsul və idxala xalis vergilər	108,3	106,9	108,5	104,9	103,7	95,6	102,5	101,6	102,7

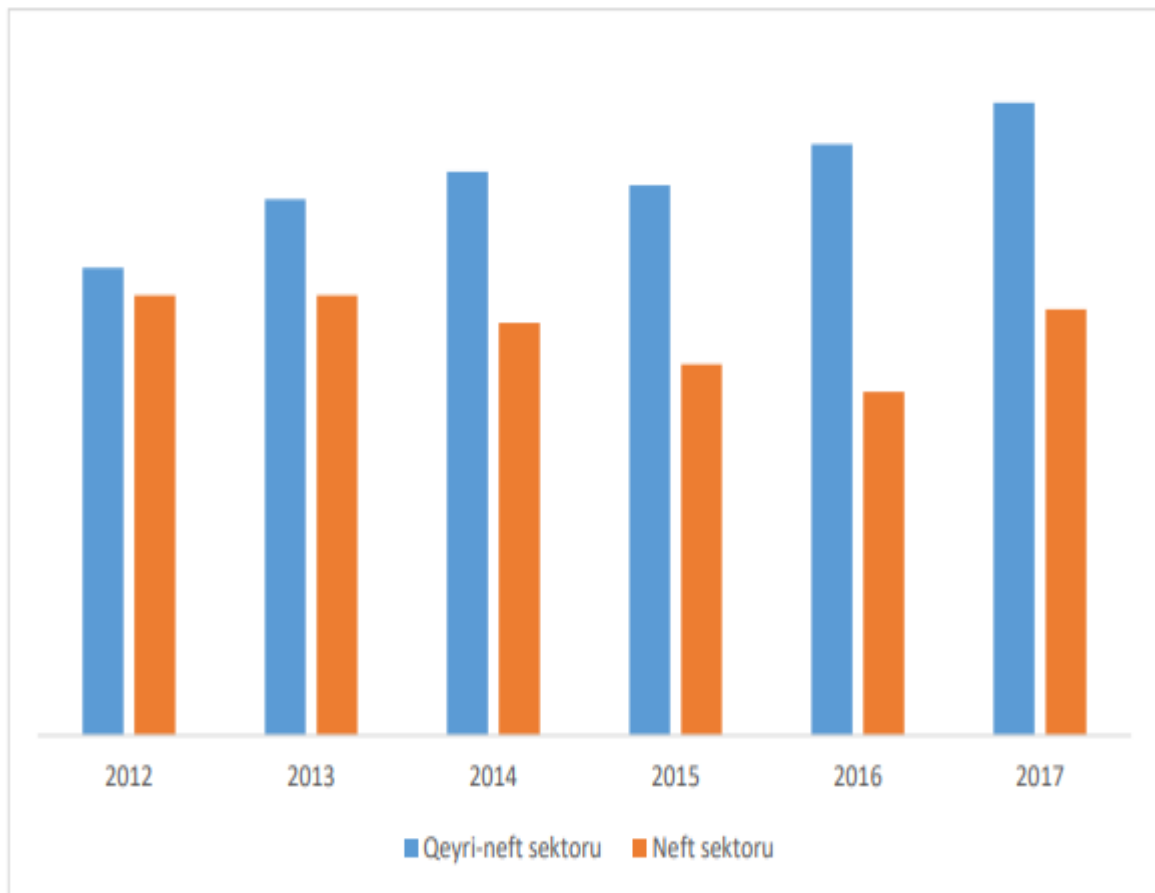
Mənbə: İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələri üzrə ümumi daxili məhsulun istehsalı (əsas qiymətlərlə), <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4442>

Cədvəldən göründüyü kimi, qeyri-neft sahələrinin 2012-dən 2014-cü ilə kimi yüksək artım templərinə baxmayaraq, 2014-dən həm ÜDM-də, eyni zamanda iqtisadiyyat sahəsinin neft və qeyri-neft sahələrində əks göstərici baş verib. Dünyada neft qiymətinin kəskin formada aşağıya düşməsi, dünya maliyyə böhranı ilə digər xarici iqtisadi təhlükələr ölkə iqtisadiyyatı üçün gözə dəyməz qala bilməzdi. Ancaq hər bir vəziyyətdə bütün həmin mənfi meyillərin təsirin minimuma endirmək üçün atılmış addımlar öz bəhrəsini vermişdir. 2013 ,həmçinin 2014-cü illər qeyri-neft sektorlarının artım templəri müvafiq olaraq əvvəlki dövrlə müqayisədə 10,2 və 7,5% təşkil edib. Maraqlı məqamların biri də bundan ibarətdir ki, istər qeyri-neft sektorunun, istərsə də onun müxtəlif bölmələrinin ÜDM-nin həcmi SSRİ-nin dağılmasına qədər Azərbaycan iqtisadiyyatı üzrə səciyyəvi olan rəqəmlərlə üst-üstə düşür. 2017 - ci il ÜDM 100,2, 2018-ci il 101,5, 2019-cu ildə isə ÜDM-in artımı 102,2 təşkil edib.

2015-ci ildə 54,443 mln. manatlıq məhsul istehsal edilib ki, bu isə öncəki ilə nisbətən azdır və nəticədə manatın devalvasiyası bəzi növlərin bazar dəyərinin kəskin azalmasına gətirib çıxarıb. Ümumi ÜDM-in azalmasına baxmayaraq, onun artma tempi 1,2% təşkil etmişdir. Ötən il olduğu kimi, 2016-cı il də ÜDM-in dəyişməsi tendensiyası sabit olaraq qalıb ki, bu da az artımla nəticələnib. 2016-cı ildə üçüncü rübün yekunları üzrə qeyri-neft mallarının bazar qiyməti 29 mlrd.

Aşağıdakı rəqəm 2012-2017-ci illər üzrə ÜDM-də neft, həmçinin qeyri-neft sahəsinin payının dəyişməsinə göstərir.

Qrafik 3: Neft və qeyri-neft sahəsinin ÜDM-də olan çəkisinin dəyişmə tempi

Mənbə: Neft və qeyri-neft sahəsinin ÜDM-də olan çəkisinin dəyişməsi tempi <https://economy.gov.az/article/azerbaycan-respublikasinda-qeyri-neft-sektorunun-inkishafi-2018-ci-ilin-birinci-rubu-uzre/29186>, 2018

manat təşkil etmiş və bu sektorda hesabat ilinə nəzərən azalma müşahidə edilib. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı və yüksəlişinin yeni mərhələsi sayılan postneft dövrü qeyri-neft sahələrinin başlıca makroiqtisadi xarakteristikası həmin sektorun ÜDM-də payının artırılması prosesinin başlanmasıdır. Post-neft fazasının ikinci ili, yəni 2017-ci il qeyri-neft sahəsində istehsalın payı 44 mlrd. manat olmuş və ÜDM-dəki ölkənin payı 63%-ə yüksəlmişdir. Qeyd etmək gərəkdi ki, 2017-ci il yekunlarına dair statistikaya görə, qeyri-neft sahələrində bu il artım 2016-cı ilə nəzərən 12,5% təşkil etmişdir. 2017-ci il ölkəmizin iqtisadiyyatının sabitləşmə və inkişaf ili, makroiqtisadi sabitlik, inkişafın və kompleks tədbirlərin gerçəkləşdirilməsinin yeni mərhələsinin dayaqlarının yaradılması kimi səciyyələnir və bu, təsadüfi deyil.

Beləliklə, bütün bunların sayəsində 2018 - ci ilin yanvar ayı ÜDM ötən ilin uyğun dövrünə nəzərən 2%, qeyri - neft sahəsi 3,9%, adambaşı düşən ÜDM 1,1faiz , qeyri - neft sənayesinin özü 8,8% artıb. Bu mərhələdə ÜDM istehsalı 6 mlrd. manata yaxın olubdur ki, bunun isə 53% - i qeyri-neft sahələri payına düşür (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source>).

Qloballaşma meyilləri kontekstində güclü iqtisadiyyata malik ölkələrin yeritdikləri iqtisadi siyasətin başlıca amillərindən biri ayrı-ayrı sahələrə yatırılmış başlıca kapitalın miqdarı və onun iqtisadi inkişaf üçün vermiş olduğu töhfədir. Müasir dünyada Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi iqtisadi tədbirlərin önəmli məqsədlərindən biri iqtisadiyyat sahəsinin qeyri-neft sahələri üzrə xarici və daxili investisiyalara əlverişli şərait yaradılmasıdır və həmin tədbirlər artıq özünün nəticələrini verməkdədir. Neftdənsonrakı dövrdə respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişaf etməsinin başlıca makroiqtisadi xüsusiyyətlərindən biri də həmin sektora illər üzrə investisiyaların dəyişilməsidir. Aşağıdakı cədvəldə bütövlükdə 2012-2017-ci illər iqtisadiyyat sahəsinə, həmçinin onun neft və qeyri-neft sahələrində əsas kapitalla investisiyalar həcmi göstərilir.

2020-ci il yanvar-noyabr ayları əsas kapitalla 12716,6 mln. manat yönəldilmişdir ki, bu isə 2019-cu ilin uyğun dövründəkindən 4,0 faiz azdır. Neft-qaz sahələri üzrə qoyulan investisiyaların miqdarı 8,4% çoxalmış, qeyri-neft-qaz sahələri üzrə yönəldilmiş vəsait həcmi də 11,0% azalıbdır. İşlədilən vəsaitdən 8374,4 mln. manat yaxud da 65,9% - i istehsal sahələrinə, 3185,0 mln. manat (25,0%) xidməti, 1157,2 milyon manat (9,1%) isə yaşayış evləri tikintisinə sərf edilmişdir. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin 8130,5 mln. manat və ya 63,9 faizin daxili vəsait təşkil etmişdir. Tikinti-quraşdırma işlərinə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin 7958,2 mln. manat və ya 62,6% - i xərclənmişdir.

Müəssisə və təşkilatların 57,9%-i, büdcə vəsaitlərinin 24,2%-i, bank kreditlərinin 6,8%-i, Şəxsi vəsaitin 6,2%-i, digər vəsaitlərin 3,3%-i və büdcədən kənar dövlət fondunun 1 faizi 6 faizə çatmışdır.

Cədvəl 2: Əsas makroiqtisadi göstəricilər

	2014	2015	2016	2017	2018	2019*
Ümumi daxili məhsul, mln. manat	59014,1	54380,0	60425,2	70337,8	80092,0	81681,0
Əhalinin gəlirləri, mlyn manat	39472,2	41744,8	45395,1	49187,9	53103,7	57035,0
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	444,5	466,9	499,8	528,5	544,6	635,1
Dövlət büdcəsinin gəlirləri:						
mlyn. manat	18400,6	17498,0	17505,7	16516,7	22508,9	24398,5
ümumi daxili məhsulda, faizlə	31,2	32,2	29,0	23,5	28,1	29,9
Dövlət büdcəsinin xərcləri:						
mlyn. manat	18709,0	17784,5	17751,3	17594,5	22731,6	24425,6
ümumi daxili məhsulda, faizlə	31,7	32,7	29,4	25,0	28,4	29,9
Dövlət büdcəsinin kəsiri (-), profisiti::						
mlyn. manat	-308,4	-286,5	-245,6	-1077,8	-222,7	-27,1
ümumi daxili məhsulda, faizlə	0,5	0,5	0,4	1,5	0,3	-0,03
Əhalinin banklardakı əmanətləri (ilin sonuna) mlyn. Manat	7188,4	9473,9	7448,7	7561,2	8375,4	8637,9
Əhalinin sayı (ilin sonuna), mlyn. nəfər	9593,0	9705,6	9810,0	9898,1	9981,5	10067,1
Əsas fondlar (ilin sonuna), mlyn. manat	110677,9	124008,4	169120,3	182788,5	198970,4	208940,2
Kredit qoyuluşları (ilin sonuna), mlyn. manat	18542,6	21730,4	16444,6	11757,8	13020,3	15297,2
İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar, mlyn. manat	21890,6	20057,4	22706,4	24462,5	25877,0	24986,6
Cari hesab balansı, mlyn. ABŞ dolları	10430,5	-222,5	-1363,4	1684,6	6051,1	4364,9

Mənbə: Əsas makroiqtisadi göstəricilər

<https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1>, 2020

2021-ci il yanvarında əsas kapital üzrə 724,0 mln. manat yaxud da keçən ilin uyğun dövrünə nəzərən 27,5 faiz aşağı vəsait yönəldilibdir. Neft-qaz sahələrinə investisiyalar həcmi 15,1% azalmış, qeyri-neft-qaz sahəsinə yönəldilmiş vəsait həcmi 38,8% azalıb. İşlədilən vəsaitin 583,0 mln. manat yaxud da 80,5 faiz - i istehsal sahələrinə, 80,7 mln. manat (11,2 faiz) xidməti, 60,3 milyon manat (8,3%) də yaşayış evinin tikintisinə xərclənmişdir. Əsas kapital üzrə yönəldilən vəsaitin 377,5 mln. manatı yaxud da 52,1%-ni daxili vəsait təşkil etmişdir. Tikinti-quraşdırma işinə 631,3 mln. manat və ya 87,2 faiz investisiya xərclənmişdir. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin ümumi məbləğinin 71,7% - ni müəssisə və təşkilatlar, 16,3% - ni bank kreditləri, 8,5% - ni Şəxsi vəsaitlər, 2,7% - ni büdcə vəsaitləri, 0,8% - ni isə digər vəsaitlər təşkil edib.

Cədvəl 2 əsasında ümumiyyətlə, qeyri-neft sahələrinə investisiyaların həcmi son 6-7 il müddətində 2013-cü ildə ən yüksək zirvədə olmuşdur. O vaxtdan bəri həm bütövlükdə iqtisadiyyata, eyni zamanda qeyri-neft sahələrinə investisiyaların azalması tendensiyası müşahidə edilir. Bunların əsas səbəbləri manatın iki ardıcıl devalvasiyası nəticəsində respublikada maliyyə sabitliyinin nisbətən pisləşməsi, milli valyutaya inamın azalması, yüksək faiz dərəcələri, daha yüksək inflyasiya və daha yüksək risk səviyyəsidir. 2014-cü ildən başlayaraq iqtisadiyyat özünün neft sektorunun inkişaf etməsi üçün investisiyaların həcmi artmağa başladı, qeyri-neft sektorunda da azalmağa başladı və həmin tendensiya 2016-cı ilin axırına qədər davam etdi. Ölkədə maliyyə qeyri-sabitliyi ilə yanaşı, dünyada neft qiymətinin kəskin formada aşağı düşməsi və dünya maliyyə böhranı həmin prosesi sürətləndirdi. Qeyri-neft sahələrinə investisiyaların həcmi 11,5 milyard manat, 2014-cü il 8,8 mlrd. manat və 2015-ci ildə 6,3 mlrd. manat olmuşdur. 2014-cü ilin ölkəmizdə Sənaye ili elan edilməsi, investisiya siyasəti yaxşılaşdırılması, ölkənin 2016-cı ildə post-neft erasına daxil olması və digər amillər 2017-dən qeyri-neft sektorlarına investisiyaların artmasına gətirib çıxarmışdır. 2017-ci ilin statistikasına görə, qeyri-neft sektorlarına investisiyaların həcmi 7,1 mlrd. manatı bir qədər çox olmuşdur ki, bu isə hesabat ilindən 14 faiz çoxdur, ümumi investisiyaların payı isə 46 faizə yaxındır. Cədvəldən görüldüyü kimi, 2018 - ci il əhali gəlirləri 53103,7 mln. manat, 2019-cu ildə 57035,0 mln. manat təşkil etmişdir (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source>).

2.2. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorundakı kiçik müəssisələrin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Araşdırmamızın əvvəlki bölməsində cari vəziyyətdə qeyri-neft sektorlarının inkişafının başlıca makroiqtisadi xarakteristikalarından danışmışıq. Biz bu bölmə

üzrə qeyri-neft sahəsinin struktur təhlilini, yəni, ayrı-ayrı sektorların inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənəcəyik. Birincisi, 2012-ci ildən sonrası qeyri-neft sektoru tərəfindən ÜDM-də yaradılmış əlavə dəyər strukturunu (faizlərini) təhliini həyata keçirək. Aşağıda göstərilən cədvəldə bu problemlə bağlı məlumat verilmişdir.

Cədvəl 3: Azərbaycan iqtisadiyyat sahəsində qeyri-neft sahələrinin ÜDM-də yaratmış olduğu əlavə dəyər strukturunu(%-lə)

İFNT üzrə seksiyanın hərf işarəsi və adı	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019*
B Mədənçixarma sənayesi	48,0	43,1	39,2	34,3	26,4	30,7	34,2	38,7	35,3
06 xam neftin və təbii qaz hasilatı	47,3	42,4	38,5	33,6	25,3	29,3	32,2	37,1	33,6
C Emal sənayesi	4,0	4,2	4,2	4,7	5,0	4,9	4,7	4,6	5,0
10 qida məhsullarının istehsalı	1,0	1,1	1,0	1,0	1,1	1,0	1,0	0,8	0,9
11 içki istehsalı	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
13 toxuculuq sənayesi	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,2
19 neft məhsullarının istehsalı	1,8	1,8	1,8	2,1	2,0	1,7	1,5	1,6	1,7
20 kimya sənayesi	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,3
23 tikinti materiallarının istehsalı	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4
24 metallurqiya sənayesi	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,3
25 maşın və avadanlıqlardan əlavə hazır metal məmulatlar istehsalı	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2
26 kompüter və başqa elektron avadanlıqlar istehsalı	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1
27 elektrik avadanlıqlarının istehsalı	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1
28 maşın və avadanlıqların istehsalı	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
33 maşın və avadanlıqlar quraşdırılma və təmiri	0,1	0,1	0,1	0,2	0,5	0,5	0,2	0,2	0,2
D Elektrik enerjisi, qazın və buxarın istehsalı, bölüşdürülmə və təchizatı	1,7	2,0	1,9	1,8	1,4	1,3	1,0	1,0	0,9
E Su təchizatı, tullantılar təmizlənməsi və emal olunması	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2

Mənbə: DM-də yaratdığı əlavə dəyərin strukturunu(%-lə)

<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4442>, 2019

Cədvəldən görünür ki, inşaat, nəqliyyat, ticarət və qismən qeyri-neft sektorunun aqrar sektoru ÜDM-ə əlavə dəyəri artırır. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasəti prioritet istiqamətləri aqrar təsərrüfat, turizm və İKT-dir. 2012-ci il statistikasına görə, dövlət iqtisadiyyatında 4,8 mlrd. manat məhsul istehsal edilib ki,

bu da hesabat ilindən 6% çoxdur. İqtisadiyyat sahəsində keyfiyyət, həmçinin struktur dəyişiklikləri aqrar sektora da toxundu. Beləliklə, modernləşmə və sənayeləşmə siyasətinin nəticəsində bu sektorda ekstensiv istehsaldan intensiv istehsala keçid üçün əsas qoyulmuşdur. ÜDM-də dağ-mədən sənayesinin yaratdığı əlavə dəyər 38,7%, 2018-ci il 35,3% təşkil edib. ÜDM-in həcmi 4,6%, 2018-ci il 5,0% təşkil edib.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dövləti müstəqilliyin bərpa etdikdən sonra aqrar sektorun və sahibkarlığın inkişafını əngəlləyən əsas problemlər dövlət iqtisadiyyatında inhisarçılıq və milli bazarda xarici məhsulların üstünlük təşkil etməsi idi. Ancaq bu problemlərin həll edilməsi üçün atılan addımlar, qəbul olunmuş qanunlar, proqramlar, həmçinin onların həyata keçirilməsi son 6-7 ildə aqrar sektorun inkişafında yeni xüsusiyyətləri müəyyən etmişdir. Bu gün respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsullarının başlıca xüsusiyyəti dünya bazarında rəqabət aparmaq qabiliyyəti, Rusiya, Türkiyə, həmçinin İran kimi ölkələrdən ekoloji baxımdan təmiz məhsul istehsal etmək, həmçinin postsovet məkanında daxili istehsal hesabına daxili tələbatın ödənilməsidir. neft mərhələsi. Bundan başqa, keçid dövrünün sona çatmış olduğu andan ölkədə xarici, həmçinin yerli investorlar üzrə səmərəli şərait yaxşılaşdırılıb və regionlarda kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafına cəlb edilib. 2013-cü ildən ölkəmizdə yeni kənd təsərrüfat müəssisələri yaradılmışdır. Bu cür müəssisələrin xüsusiyyəti ondan təşkil olunmuş idi ki, xarici, həmçinin yerli sahibkarlar və biznesmenlər birgə müəssisələr yaradırdılar. Məsələn, Bakıda, Lənkəranda və Masallıda çay istehsalı üçün Bəə-nin Türkiyə şirkətləri Beta, Sara Və Intersun ilə birgə müəssisələr yaradılmışdır. Avadanlıqlar İsveçdə Tetra-Pak şirkətindən Xaçmaz, Masallı, həmçinin Quba konserv zavodlarının təkrar qurulması üçün alınıb. Birgə müəssisə Amerika şirkəti Reynolds, Türkiyə Star və Bakı tütün fabriki arasında imzalanmış sazişə uyğun olaraq yaradılmışdır (Nuriyev Ə.X. 2013: s.248).

2014-cü və 2015-ci illər kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal edilən məhsulların dəyəri uyğun olmaqla 5,2 və 5,7 mlrd. manat, bu sahəyə qoyulan investisiyalar isə əsas kapitalın 1,8, həmçinin 2,5 faizin təşkil etmişdir. 2015ci il Kənd Təsərrüfatı İli

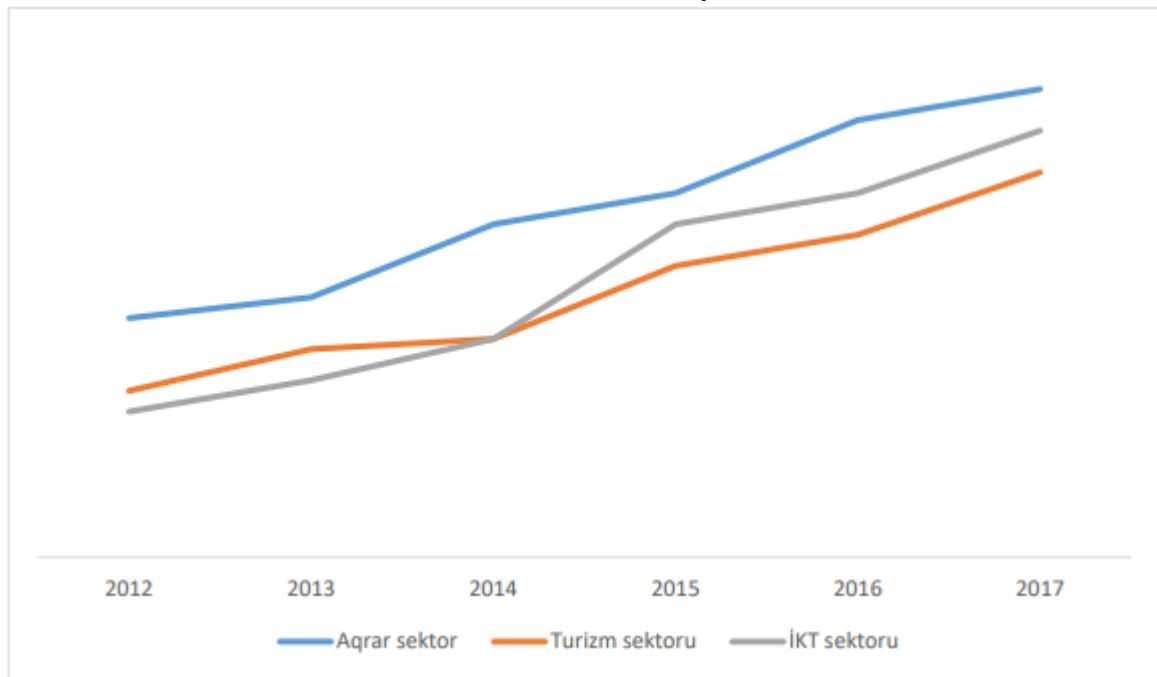
elan edilməsi nəticəsində Azərbaycanda aqrar sektorun inkişaf etməsi üçün yeni təkan verilib, onun modernləşdirilməsi siyasəti sürətləndirilib, təzə və müasir mülkiyyət əlaqələri qurulmuş və elektron kənd təsərrüfat sistemi formalaşdırılmışdır. Sahibkarlara verilən güzəştlərin sayının artırılması hesabına kənd təsərrüfat məhsulları istehsal etmiş hüquqi şəxslər vergilərin hamısından azad edilmişlər, təkcə torpaq vergisi ödəməli idilər. Post-neft fazasında ixrac potensialı artırılması, eyni zamanda tam ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün regionlarda müasir fermalar və aqropark yaradılır. 2016 - cı il ölkə iqtisadiyyatının aqrar sektoru üzrə 5 635,4 mln. manat məhsul istehsal edilib ki, bunun isə 54 faizə qədəri heyvandarlığın, 46 faizi də bitkiçilik məhsulları payına düşüb. 2015ci illə müqayisədə 2016cı il aqrar təsərrüfatda 2,75 faiz xeyli məhsul istehsal edilmiş, həmçinin bu sektorun inkişafına ümumilikdə iqtisadiyyata 253,1 milyon manat investisiya yönəldilmişdir. 2017-ci il yekunlarına görə, Azərbaycan artıq aqrar respublikadan aqrar-sənaye sahəsinə keçib və kənd təsərrüfatının inkişaf etməsinin xarakterik cəhəti bundan ibarətdir ki, bu sahə üzrə istehsal edilən məhsullar dünya və Avropa bazarına çıxış əldə edir və ölkəyə qənaətbəxş gəlir gətirir. qənaət.

2017 - ci il Azərbaycanın meşə təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal etdiyi mal və xidmətin dəyəri 15,8 mln. manat, balıq və digər şəxslər tərəfindən tutulan baliqların sayı 78,4 min ton, dəyəri də 206,3 mln. manat olmuşdur.

Bəzi regional nəqliyyat dəhlizləri və avtomobil yollarının Azərbaycanın ərazisindən keçməsi, respublikamızın əlverişli geosiyasi ,həmçinin geoiqtisadi vəziyyəti və bəzi digər səbəblər son illərdə ölkəmizdə nəqliyyatın sürətlə inkişafına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanda Mərkəzi Asiya ölkələri tərəfindən neft-qaz məhsullarının Avropa bazarına çıxarılması və ələtdə azad ticarət zonası yaradılması üçün boru kəmərlərindən istifadə edilməsi bu sahə üzrə gəlirləri artırmışdır. Əgər 2013-cü il həmin gəlir 1,9 mln. manatdısa, 2017-ci il bu gəlir 3,26 mln. manata kimi artmışdır. 2017-ci ildə nəqliyyat sahəsində yük, həmçinin sərnişin daşımalarının həcmi 0,8%, 2016-cı illə nisbətdə artıb. 2018-ci il yanvar ayı 17 mln.ton yük və 144 mln. sərnişin daşınıb.

Araşdırmamızın əvvəlində qeyd etdik ki, turizm iqtisadi şaxələndirmənin və indiki şəraitdə qeyri-neft sahələrinin inkişafının prioritet istiqamətlərindən biridir. Hazırda Azərbaycanda turizm daha da sürətli inkişaf edir. Ölkəmizdə rəqabətli turizm bazarının özü formalaşmış, turizm infrastrukturunun maddi-texniki, həmçinin regional bazası əlavə olaraq yaxşılaşdırılıb, ölkənin regionlarında turizmin inkişafı üzrə yerli büdcələrə ayrılan vəsaitin həcmi artırılıbdır. XXI əsrin ikinci onilliyindən etibarən, Azərbaycan dövlətinin qeyri-neft sahəsinin turizm sahəsi inkişafın keyfiyyətə və kəmiyyət nöqtəyi-nəzərdən yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Növbəti şəkildə 2012-2017-ci ilin üçün aqrar, Turizm ilə İKT sahələrinin ümumi inkişaf tendensiyaları göstərilib.

Qrafik 4: Azərbaycan dövlətində aqrar, turizm, həmçinin İKT sektorlarının ümumi inkişafetmə tendensiyası

Mənbə: Azərbaycan dövlətində aqrar, turizm, həmçinin İKT sahələrinin ümumi inkişaf tendensiyası: <https://www.economy.gov.az/article/meqale-09-10-2015/22911>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərfib edilmişdir.

Son illər Azərbaycan dövlətinin yüksək sosial və iqtisadi inkişaf prosesi, bir sıra iri idman tədbirləri keçirilməsi və digər səbəblərlə əlaqədar xarici turistlərin ölkəmizə marağı ilbəl artır. 2011-ci il “Turizm İli” elan olunması nəticəsində Azərbaycanda mövcud normativ-hüquq baza təkmilləşdirilib, regionlarda elmi və

təhsil tədbirləri gerçəkləşdirilib, potensial turizm zonalarının inkişaf istiqamətində önəmli addımlar atılıb.

2019-cu il yanvar-noyabr ayları Aİ-yə üzv olan dövlətlərin sayı 22,0 min nəfərə, MDB dövlətlərindən gələnlərin sayı da 9,1 faiz artmaqla 1060,0 min nəfərə çatıb.

Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan insanların 58,4%-i respublikamıza dəmir yolu ilə Avtomobil nəqliyyatı, 40,8%-i Hava Nəqliyyatı və 0,8%-i Su nəqliyyatı ilə gəlmişdir. 2019-cu il yanvar-noyabr ayı xaricə getmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının sayı ötən ilin uyğun dövrünə nəzərən 14,1% artmaqla 5095,0 min nəfəri təşkil edib. Respublika vətəndaşlarının 36,7% - i İran, 28,7% - i Gürcüstan, 17,6% - i Rusiya Federasiyası, 11,5% - i Türkiyə, 5,5% - i isə başqa ölkələrə üz tutub. Tərk edənlərin 64,0% - i kişilər, 36,0% - i qadınlardır.

Dövlət Sərhəd Xidməti məlumatına əsasən, 2020-ci il yanvar-mart ayları ölkəmizə 519,3 min əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər 151 ölkədən gəlib ki, bu isə keçən ilin analoji dövrünə nəzərən 15,0 faiz azdır. Azalmanın əsas səbəbi 29 fevral tarixindən Azərbaycan Respublikası ilə İran arasında dövlət sərhədində məhdudlaşdırıcı rejim, tacavirus infeksiyası yayılmasının qabağını almaq üçün martın 14 - dən, Türkiyə və Rusiya arasında martın 18-dən başlayaraq Gürcüstan, eləcə də əksər ölkələrin vətəndaşları olub. Beləliklə, bu ilin mart ayı ölkəmizə gələn ziyarətçilərin sayı əvvəlki aya nisbətən 53,4 faiz, ötən ilin martına nisbətən isə 62,2 faiz azalıb.

Bu il birinci rübü ziyarətçilərin 30,3%-i Rusiya Federasiyasından, Gürcüstandan 28,3 faizi, Türkiyədən 11,7 faizi, İrandan 5,9 faizi, Hindistandan 2,4 faizi, Səudiyyə ərəbistanından 2,3 faizi, Ukraynadan 2,0 faizi gəlmişdir. Birləşmiş ərəb əmirliyi və Pakistandan 1,5 faiz, Küveytdən 1,4 faiz, Qazaxıstandan 1,3 faiz, Türkmənistandan 1,2 faiz, İraqdan 1,0 faiz, Böyük Britaniyadan 0,9 faiz, Özbəkistandan 0,8 faiz, Özbəkistandan 0,7 faiz İsrail vətəndaşı olmuş, 6,7 faiz digər ölkələrin vətəndaşı, 0,1 faiz də vətəndaşlığı olmayan şəxslər olubdur. 73,0% ziyarətçi təşkil kişi və 27,0% - qadınlar.

Cədvəl 4: Turizmədə xarakterik sektorlar üzrə əsas göstəricilər

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Turizmədə xarakterik sektorlarda işləyən işçilərin sayı, nəfər	38839	40892	41886	49449	43477	46837	53222	58972
Turizm üçün xarakterik sektorlar üzrə yaradılan əlavə dəyər həcmi, milyon manat	-	2080,2	2404,2	2437,3	2746,1	3151,0	3464,3	3704,9
Turizm üçün xarakterik sektorlar üzrə yaradılmış əlavə dəyərin dövlətin ümumi daxili məhsulundakı xüsusi çəkisi, faizlə	-	3,6	4,1	4,5	4,3	4,5	4,3	4,5
Turizm üçün xarakterik sektorlarda yatırılan investisiyalar həcmi, milyon manat	1478,2	1371,0	2204,0	1063,9	363,0	267,3	229,7	133,7

Mənbə: Turizm üçün xarakterik sektorlar üzrə əsas göstəricilər
<https://www.stat.gov.az/source/tourism/>, 2019

Turizm üçün səciyyəvi olan sahələrdə çalışan əməkdaşların sayı 2017-ci ildən artmaqdadır. 2017 - ci il həmin göstərici 46837 nəfər, 2018 - ci ildə 53222 nəfər, 2019-cu ildisə 58972 nəfər olmuşdur. Həmin sahədə yaradılmış əlavə dəyərin məbləği 3151,0 milyon manat 2017-ci il 3464,3 milyon manat 2018-ci il 3704,9 mln. manat və 2019-cu il 3704,9 mln. manat təşkil etmişdir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)).

2.3. Qeyri-neft sektorunda kiçik sahibkarlığın inkişafına dəstək vermək üçün dövlət tənzimləmə tədbirləri

Son 18 ildə Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və ixrac mexanizminin formalaşdırılması da daxil olaraq, qeyri-neft sahələrinin inkişafı üçün pozitiv təsir edən 25-dən artıq proqram, qanun və qərar qəbul olunmuş və həyata keçirilmişdir. potensial. Qəbul olunmuş qanunlardan bəziləri, məsəl üçün,

kiçik və orta müəssisələr üçün dövlət dəstəyi, EEA-nın yaradılması, maliyyə sektorunda sənaye müəssisələrinin yaradılması, kənd təsərrüfatı işçilərinə müvəqqəti subsidiyalar, subsidiyalar və müxtəlif vergilərdən azadolmalar iqtisadi şaxələndirmənin bünövrəsinin qoyulması üçün vacibdir. Digər qanunlar dövlət tərəfindən sırf şaxələndirmə məqsədi kimi müəyyən edilmiş konkret sahələrin inkişafına yönəldilib və həm sahə, həm də klaster əhəmiyyəti var. Buraya kommunikasiyaların, çayın, energetikanın, turizmin, taxılın, üzümçülüğün və başqa sahələrin inkişaf etməsi üçün qəbul olunmuş qanunlar daxildir. İqtisadiyyatın, o cümlədən də qeyri-neft sahələrinin inkişafı üçün qüvvədə olan hüquqi bazada qanunvericilik sənədlərinin əksəriyyəti 2000-ci illərə aid olsa da, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etmiş və 21-ci əsrin əvvəlləri önəmli qanunlar qəbul etmişdir. made. 1992-ci il qəbul edilmiş “xarici investisiyalar qorunması barədə” Azərbaycan Respublikası Qanunları, 1995-ci il qüvvəyə minən “İnvestisiya fəaliyyəti”, “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, habelə digər qanunvericilik və hüquqi aktlar. normalar o dövr üçün daha vacibdir. qanunvericilik sənədləri kimi qiymətləndirilə bilər (Hayмов А.Ф., Захарова А.А. 2015: с.256).

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf üzrə 25-27 sentyabrda 2015-ci il tarixlərində keçirilmiş zirvə toplantısı 2030-cu ilə qədər dünyada davamlı iqtisadi, sosial, həmçinin ekoloji inkişafın istiqamətini müəyyənləşdirən “Dünyamız transformasiyası: 2030-cu ilə kimi davamlı inkişaf sahəsində gündəlik” nı təsdiqlədi. “Davamlı İnkişaf Məqsədləri” adlanan bu sənəd 2016-cı il yanvar ayı qüvvəyə minmiş və həmin məqsədlərə müvafiq olaraq müəyyən olunmuş 17 məqsəd ilə 169 sahəni özündə birləşdirir.

2030-cu ilə kimi davamlı inkişaf (“inkluziv, təhlükəsiz, güclü və dayanıqlı şəhərlər və qəsəbələr”) sahəsində 11-ci məqsədə uyğun olaraq hər kəs üçün təhlükəsiz və əlverişli yaşayış və əsas xidmətlərə çıxışı təmin etmək; Yaşayış məntəqələrinin modernləşdirilməsi, eləcə də davamlı planlaşdırılma və idarə edilməsi üçün potensialın artırılması başlıca məqsədlərdən biri olaraq müəyyən edilmişdir. Müxtəlif ölkələrdə insanların mənzil ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif yanaşmalar və mexanizmlər istifadə olunur (pul və ipoteka kreditləri üçün mənzil

əldə etmək, İcarə mənzillərindən istifadə etmək və s.daxil olmaqla). Ən yaxşı dünya təcrübəsinə əsasən, dövlət hakimiyyəti ilə yerli özünüidarəetmə orqanları vətəndaşların mənzil tələbatının ödənilməsi üçün geniş və əlverişli imkanlar yaradır.

Davamlı inkişaf sahəsində 8, həmçinin 9-cu hədəflər davamlı, inkluziv iqtisadi artma, məşğulluq, sənayeləşmə və innovasiyalara yönəldilmişdir. İnkişaf etmiş yaxud da sürətli inkişaf edən iqtisadiyyatı olan qabaqcıl dövlətlərin elmi-texniki və istehsalat potensialı böyük şirkətlərin tərəfindən müəyyən edilsə də, bu dövlətlərin ümumi inkişafının əsasını orada fəaliyyətdə olan kiçik, həmçinin orta biznes təşkil etməkdədir. Bunun olması, çoxlu sayda kiçik ,həmçinin orta müəssisələr, onların dinamizmi, cəmiyyətin ehtiyaclarına adaptivliyi, iş yerlərinin yaradılması, xüsusilə texnologiya və istehsal sahələrində İnnovasiyalar üçün açıqlıq ilə bağlıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının əsas dünya tendensiyaları aşağıdakılardır: İSİM iri, həmçinin kiçik / orta müəssisələrin birlikdə, əlaqələndirilən fəaliyyəti sahəsində sosial-iqtisadi inkişaf təmin etməkdədir. Kiçik, həmçinin orta ölçülü müəssisələr hərəkətlilik, çeviklik və iqtisadi dəyişikliklərə uyğunlaşma təmin edərkən böyük müəssisələr miqyasında qənaət etməklə ümumi məhsuldarlığı artırmaqdadır. Hazırda kiçik / orta müəssisələr ancaq ənənəvi fəaliyyət sahələri sayılan xidmət və ticarət sahələri üzrə deyil, eyni zamanda ixracyönümlü iqtisadiyyat sahəsinin bütün sahələrində aktiv təmsil olunurlar.

Yaponiyada fəaliyyətdə olan təqribən 880 000 sənaye müəssisəsindən ancaq 4 000 nəfərlə 300 - dən çox, 700-də isə 1000-dən çox insan işləyir. Avropa Birliyində 12 000-ə yaxın müəssisə vardır ki, onların üzərində 500-dən artıq insan işləyir. Avropa İttifaqında 23 milyondan artıq kiçik, həmçinin orta müəssisə, 20 mln.-dan artıq - ABŞ - da, 5 milyona yaxın-Kanada, Avstraliyada, Yeni Zelandiyada, Yaxın Şərqdə, Afrikada və Asiyada (Yaponiyadan başqa) və Çində 4 milyondan artıq müəssisə vardır.

Kiçik, həmçinin orta müəssisələr davamlı və sabit sosial-iqtisadi artımın əsasını təşkil edən orta sinfin iqtisadi artım və məşğulluğunun təmin edilməsində əsas hərəkətverici qüvvəyə çevrilmişdir. Dünya Bankı məlumatına görə, RSD-də kiçik, həmçinin orta müəssisələrin ÜDM-də və məşğulluqdakı payı müvafiq olaraq 50 və

60%-dən çoxdur. Çin daxilində kiçik, həmçinin orta biznes dövlətin ÜDM-nin 60 faizini, həmçinin şəhər əhalisinin 75 faizini - ni işlə təmin etməkdədir.

Kiçik, həmçinin orta müəssisələr kapital yatırımlarının yüksək effektivliyinə əsasən xarakterizə olunur. Beləliklə, ABŞ daxilində kiçik və orta biznes əsasında kapitalın istifadəsinin effektivliyi böyük müəssisələrə nisbətən 9 dəfə yüksəkdir.

Kiçik və orta müəssisənin dinamikası, məhdud maliyyə və istehsal resursları bir çox hallarda işin nisbətən qısa dövrünə, “məhdud yaşayış dövrünə” gətirib çıxarır. Dünya Bankı məlumatına görə, yeni yaradılmış kiçik / orta müəssisələrdən 50 faiz - i 1 ildən, 7-8 faiz - i 3 ildən çoxdur və son olaraq, yalnız 3 faizi 5 ildən çoxdur. Lakin kiçik və orta müəssisənin ümumi sayı əsasən artır və ya sabit olaraq qalmaqdadır, ləğv olunanların yerinə yeniləri yaradılır. Bunun olması, kiçik, həmçinin orta sahibkarlıq sahəsində təkrar təşkil prosesinin yüksək intensivliyini, eləcə də mövcud ehtiyatların və daxili potensialın optimalın istifadəsini təsdiqləyir.

Kiçik və orta müəssisənin iqtisadi artım ilə məşğulluğun təmin edilməsində yüksək əhəmiyyətin nəzərə almaqla, kiçik və orta müəssisənin dövlət dəstəyi bütün dünyada artır. KOBİ-lərin effektiv və çevik dəstək koordinasiyanın təmin etmək və səmərəli mühit yaratmaq məqsədilə dünyanın əksər ölkələrində KOM-lara xidmət etmək üçün xüsusi müəssisələr yaradılır və maliyyə, həmçinin qeyri-maliyyə dövlətin dəstəyi üçün geniş miqyaslı layihələr, bir qayda olaraq, biznesin dəstəklənməsi üçün həyata keçirilir.

İqtisadiyyatın bərpası sahəsində qarşıda dayanan vəzifələrin həlli sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etməsinin sürətləndirilməsini, sosial-iqtisadi məsələlərin həllində onun rolun gücləndirilməsini, fəaliyyətinin iqtisadi inkişaf tələbinə daha da uyğunlaşdırılmasını, bu yöndə dövlətin dəstəyinin genişləndirilməsini, mövcud potensialın gerçəkləşdirilməsini tələb edir. regionlarda sahibkarlıq üçün. İqtisadi islahat paketi çərçivəsində sahibkarlığın inkişaf etməsi üzrə prezidentin qəbul etdiyi qərarlar daimi iqtisadi inkişafın təmin edilməsi nöqtəyi-nəzərdən strateji xarakteri daşıyır və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının təzə erasının başlanğıcını qeyd edib. Odur ki, sahibkarlıq sahəsindəki yoxlamalar 2 illik dayandırılıb, lisenziyalar tələb edən fəaliyyət növü və icazələrin sayı azaldılıb, onların verilmə prosedurları

sadələşdirilmiş, investisiyaların və ixracın stimullaşdırılması mexanizmi qurulmuş, e - gömrük xidmətləri genişləndirilmiş, dövlətin satınalmalarında yerli istehsala dəstək və üstünlüklər gücləndirilmiş, həmçinin kənd təsərrüfat məhsullarının istehsalını və emalını stimullaşdırmaq üçün dəstək tədbiri genişləndirilmişdir.

Sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsinin inkişaf etdirilmədi və səmərəli işgüzar mühitin yaradılması istiqamətində həyata keçirilən islahatlar nüfuza malik beynəlxalq təşkilatların tərəfindən yüksək dəyərləndirilir. Ölkəmiz 25-ci yeri yüz doxsan ölkədən Dünya Bankın Doing Business 2020 hesabatı üzrə tutub ki, burada 190 ölkədə biznes mühiti qiymətləndirilir və dünyanın ən islahatçı ölkələrindən biri olub. Sahibkarlığın, xüsusən kiçik və orta biznesin inkişafı ilə bəlaqəliqli dövlət-sahibkar əlaqələrinin inkişafı, dövlət tənzimlənmə sisteminin, biznes mühiti üzrə qanunvericilik və inzibati prosedurların inkişaf etdirilməsi, bölgələrdə sahibkarlığın inkişaf etməsi və daha da inkişaf etdirilməsi yönündə kompleks tədbirlər gerçəkləşdirilmişdir. dövlət dəstəyi mexanizmləri.

Son illər ərzində sahibkarlıq fəaliyyətin tənzimləyə bilən prosedurlar və qaydalar əhəmiyyətli dərəcədə liberallaşdırılıb, sahibkarlıq üzrə dövlət maliyyə dəstəyi mexanizmi inkişaf etdirilmiş, sahibkar hüquqlarının müdafiəsi üçün iş mexanizmlər qurulmuş, dövlət qeydiyyatı prosedurları sadələşdirilmişdir, elektron qeydiyyat prosesi yaxşılaşdırılmışdır. Kiçik və Orta Müəssisələr İnkişafına institusional dəstək sisteminin və mexanizmlərinin yaxşılaşdırılması məqsədilə “Azərbaycanın kiçik və orta biznes inkişafı Agentlik” yaradılıb, həmçinin startapları dəstəkləmək üçün regionlarda biznes-inkubatorlar yaradılıb. -UPS.

Sahibkarlığın normativ bazasının, dövlət-sahibkar münasibətlərinin, dövlət tənzimlənməsinin, biznesin mühiti haqqında qanunvericilik və inzibati prosedurlar işlənilib hazırlanması ilə birgə, kredit ehtiyatlarına ehtiyacı olan sahibkarlar üçün maliyyə resurslarına çıxışın genişləndirilməsi, birbaşa dövlət maliyyə dəstəyi mexanizminin yaradılması yönündə xeyli işlər görülmüşdür. Hal-hazırda ölkədə KOM-lara maliyyə xidmətləri həyata keçirən bəzi təşkilatlar mövcuddur.

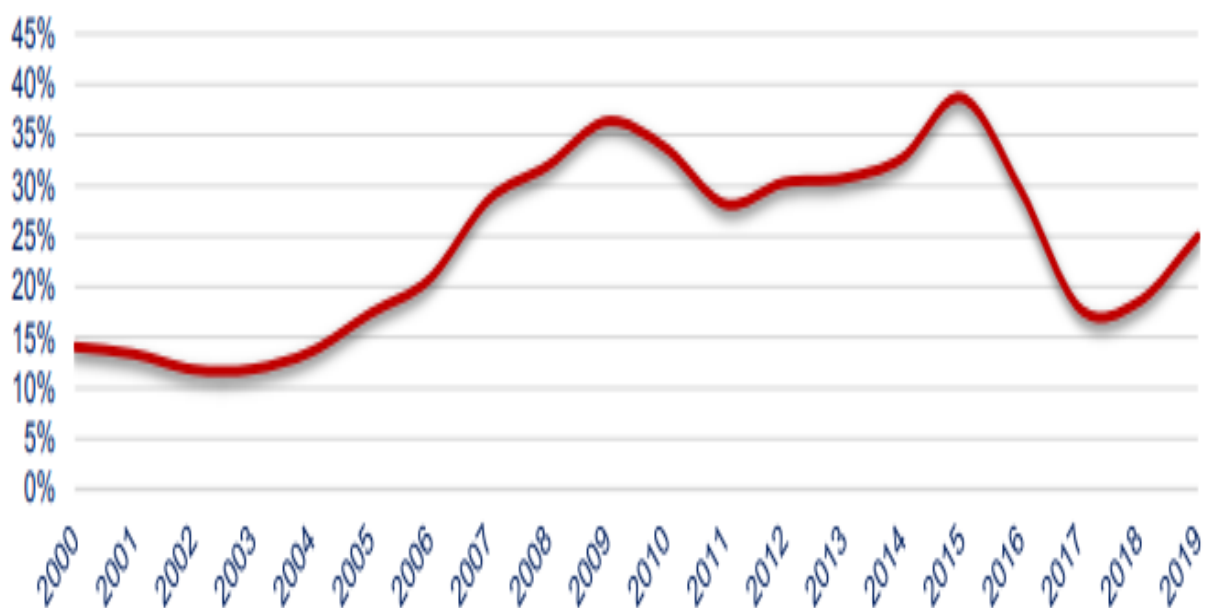
Həmin müəssisələr Azərbaycan Respublikası sahibkarlığının inkişaf Fondu (qeyri-neft sahəsində fəaliyyətdə olan, illik faiz dərəcələri 6 faizə qədər olan

müəssisələrə güzəştli kreditlər verməkdədir), “Azərbaycanın İnvestisiya Şirkəti” ASC-nin özü (yerli, həmçinin xarici investisiyalarla birgə) təşkil edir. Azərbaycan ixracın və İnvestisiyalar Təşviqi Fondu (təşviq, həmçinin təlim fəaliyyəti ilə birgə beynəlxalq satış yarmarkalarındakı iştirak üçün Kos vəsait ayırmaqdadır), aqrar kredit və Kənd Təsərrüfat Nazirliyinin yanında İnkişaf Agentliyinin özü (7% - ə qədər faiz dərəcəsiylə güzəştli kredit verir), Bu Nəqliyyat, Rabitə, həmçinin Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin yanında İnformasiya Texnologiyaları İnkişafı Dövlət Fondudu (qrant məbləğində yüksək texnologiyalı startapların maliyyələşdirilməsini təmin edir). 300 000 manata qədər) rot. Bundan başqa, kiçik və Orta Biznesin İnkişaf Agentliyi (SME Agency), ABAD ASAN xidmət, AMAL layihəsi və digər ixtisaslaşmış agentliklər fəaliyyət göstərir. Ümumilikdə sahibkarlığın stimullaşdırılması istiqamətində 30-a yaxın dövlət layihəsi və proqramı icra edilir.

Sahibkarlığa dəstək üçün beynəlxalq təcrübənin bütün vasitələrindən istifadə olunur, o cümlədən: vergi, gömrük güzəştləri və kənd təsərrüfat istehsalçılarına birbaşa maliyyə yardımı və subsidiyalar; kapitalda iştirak (səhmlərin alınması); güzəştli kreditlərin verilməsi; məsləhətlər, məlumatlandırma və təlim; satışların təşkili və logistika.

İnkişafın maliyyələşdirilməsinin son qlobal tədqiqatı göstərməkdədir ki, inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə maliyyə vasitəçiliyinin dərinləşməsi və iqtisadi artımın arasında birbaşa və möhkəm əlaqə mövcuddur. Beləliklə, kreditlərin özəl sektora ÜDM-ə nisbətləri 10 F.B təşkil etməkdədir. Son dövrlər Azərbaycan maliyyə xidmətlərinə çıxış və onlardan istifadə olunmasında əhəmiyyətli irəliləyişə nail olsa da, o, hələ də dünyanın qalan hissəsindən geri qalır.

Qrafik 5: Real sektora verilmiş kreditin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti, %-lə

Mənbə: Azərbaycanın İpoteka Və Kredit Zəmanət Fondu,
http://mcgf.gov.az/uploads/strategiya_2020-2025.pdf, 2020

Dünya Bankının keçirdiyi iş adamlarının sorğusuna əsasən, Azərbaycanda maliyyə resurslarının çatışmazlığı və / və ya dəyəri biznes açılarkən əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdıran ikinci amildir. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatların apardığı araşdırmalara görə, özəl sahibkarlığın inkişafını məhdudlaşdıran amillər arasında yeni müasir texnologiyalara əsaslanmış müəssisələr yaradılması və genişləndirilməsi maliyyə resurslarının aşağı səviyyəsi, vəsaitlərin yüksək qiyməti, məhdud maliyyə savadlılığı, maliyyə hesabatlarının keyfiyyəti və şəffaflığı əksər hallarda banklar yüksək təminat səviyyəsini tələb edir. Fondun təşəbbüsü sayəsində 2019-cu il dövlətin iri şəhərlərində fəaliyyətdə olan sahibkarların arasında sorğu keçirilib. Rəyi soruşulan sahibkarların əksəriyyəti banklarda və digər maliyyə müəssisələrində borc almaqda daha çox rast gəlinən çətinliklərin bürokratiya, uzun və mürəkkəb kağız işləri və çoxlu sayda zəruri sənədlərin olduğunu bəyan ediblər. Eyni zamanda sahibkarlar anlayırlar ki, anderraytinq çox vaxt aparır, bank isə gec qərar qəbul edir, kredit üzrə yüksək girov tələb edir və sair. Qeyd qəbul edilir. Bu kredit şərtləri gəldikdə, yüksək faiz dərəcələri və qısa ödəmə tarixləri səbəb böyük narahatlıq. Ümumilikdə, tədqiqat göstərdi ki, sahibkarların 68 faizi öz bizneslərini öz vəsaitlər hesabına maliyyələşdirir və sahibkarların ancaq 7 faizi kredit təşkilatının təqdim etdikləri kreditdən istifadə edir.

Tədqiqat sahibkarın maliyyə savadlılığının və şəffaflığının aşağı səviyyəli olduğunu təsdiqlədi. Beləliklə, rəyi soruşulan sahibkarların təxminən 30% - i kommersiya fəaliyyətinə aid maliyyə hesabatı aparmır (və ya maliyyə hesabatı təşkil etmir), 80% - i isə xarici auditor tərəfindən yoxlanılmır. Beləliklə, biz sahibkarların ölkədə kredit resurslarına pis çıxışının səbəblərini aşağıdakı formada qruplaşdırma bilirik:

- Maliyyə şəffaflığı və hesabatlılığın aşağı səviyyəsi;
- Yüksək faiz dərəcəsi;
- Kompleks prosedurları;
- Kifayət qədər girov;
- risk distribution problem;
- maliyyə savadlılığın qeyri-kafi səviyyəsi;
- Tərəfdaşlar arasındakı işgüzar əlaqələrin zəif olması.

Qeyri-kafi təminat yaxud da qeyri-uzaqgörənlik əksər hallarda perspektivli layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün imkan vermir. Bu zaman bankların tərəfindən kredit resursları yerləşdirilməsi çətinləşir.

Ölkədə səmərəli və əlverişli maliyyə alətləri sisteminin formalaşdırılması iqtisadi fəallığı, sahibkarlığın inkişafını və yeni iş yerləri yaradılmasını stimullaşdırmış amillərdən biridir. Fond, hazırki iqtisadi şəraitdə kreditin bazarında yeni məhsul (zəmanətlər ilə faiz dərəcələrinin subsidiyalaşdırılması aləti) təklif edərək, bank və borcalanlar arasındakı risklərin bölünməsi prinsiplərinə əsasən əsasında müəssisələr üçün maliyyələşməyə çıxışı təmin etməkdədir. Lakin, maliyyə riskinin bölünməsi prinsipinə riayət etmə şərti ilə real sektor üzrə maliyyə axınlarının gücləndirilməsini stimullaşdırmaq üçün (i) Fondun dəstək alətlərinin yaxşılaşdırılması və genişləndirilməsi; (ii) sahibkarların kreditləşdirilməsi zamanı Kredit risklərinin minimallaşdırılması üzrə işlər aparılacaqdır.

Cədvəl 5: Sahibkarlığın inkişafı üzrə dəstək üçün GİZT analizi

Güclü tərəfi	- Ölkənin güclü maliyyə və siyasi dəstəkləri, Fondun xüsusi mandat və statusu; - Ölkə (suveren) reytinginə eyni beynəlxalq kredit reytingləri, yüksək maliyyə dayanıqlılığı ilə likvidlik mövqeyi;
--------------	---

	<ul style="list-style-type: none"> - İpoteka kreditləşməyi, satmaq öhdəliyi əsasında kirayə və sahibkarlıq subyektinə dəstək mexanizmləri və infrastrukturu formalaşması; - İpoteka kreditləşməyi, kapital bazarından borclanma sahələri üzrə böyük təcrübə və respublikada aparıcı mövqe; - Əməliyyatlar və biznes proseslərin avtomatlaşdırılma prosesi; - Aidiyyəti dövlət qurumlarıyla əməkdaşlıq əlaqələrinin formalaşması, uyğun dövlət layihə, həmçinin proqramları ilə əlaqəli işçi qruplarında iştirak; - Xarici, həmçinin beynəlxalq maliyyə institutlarıyla əməkdaşlıq təcrübələri; - Peşəkar işçi heyəti formalaşması.
Zəif tərəf	<ul style="list-style-type: none"> - Sahibkarlıq subyektinin dəstəklənməsi yönündə Fondun məhdud təcrübələri; - Yaşayış sahələrinin vətəndaşa satmaq öhdəliyi əsasında kirayəyə verilməsi mexanizmlərin təzə olması və Fondun həmin istiqamətdə məhdud təcrübəsi; - Maliyyə aləti çeşidinin məhdudluğu; - Fondun təklif etmiş olduğu maliyyə məhsulları barədə məlumatlılığın zəif olması; - Yaşayış sahələrinin inşası, əhalinin yaşayış sahəsinə olan tələbatı, mövcud mənzil fondu haqqında təkmil statistik baza olmaması və bu sahələr üzrə tədqiqat potensialın zəif inkişaf etməsi.
İmkan	<ul style="list-style-type: none"> - Əhalinin yaşayış yerlərinə yüksək tələbi; - Özəl sektorun maliyyə ehtiyatlarına yüksək tələbi; - İpoteka kreditləşməsi, sahibkarlıq subyektinə dəstək sahəsindəki zəngin beynəlxalq təcrübə; İpoteka kreditləşməyi, sahibkarlar dəstəklənməsi yönündə geniş müvəkkil təşkilat şəbəkəsi; - Yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılma və sahibkarın dəstəklənməsi yönündə yeni alətlər və mexanizmlərə tələb; - Respublikada uzunmüddətli resurslara sahib olan institutların (Dövlət Neft Fond, Əmanətlər Sığortalama Fondu, icbari, həmçinin tibbi sığorta büroları və s.) genişlənməyi.
Təhlükə	<ul style="list-style-type: none"> - Dövlət maliyyə dəstəyindən yüksək asılılıqlar; - Makroiqtisadi və monetar sabitliklərin xarici şoklara həssaslığı; - Maliyyə sistemin kövrəkliyi, maliyyə vasitəçiliyin zəif inkişaf etməsi; - İqtisadi aktivliyin, eyni zamanda iş yerləri ilə tikintinin regional konsentrasiyaları; - Əhali gəlirlərinin məhdud region və iqtisadi sahələrdəki konsentrasiyası.

Mənbə: http://mcgf.gov.az/uploads/strategiya_2020-2025.pdf məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Sahibkarların maliyyə ehtiyatlarına çıxışının genişləndirilməsi üçün Fondun dəstək alətlərinin təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:

- sahibkarların maliyyə tələbatının müəyyən edilməsi və Fond tərəfindən beynəlxalq təcrübəni nəzərə almaqla kreditlərin zəmanətinin mövcud mexanizminin daha çox təkmilləşdirilməsi, maliyyəyə çıxışın və təqdim olunan maliyyə xidmətlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsi;

- Fondun dəstək alətləri spektrinin genişləndirilməsi. O, banklara portfel zəmanətlərinin verilməsi mexanizminin işlənilib hazırlanmasını və tətbiqini, eyni zamanda qiymətli kağızlar bazarı alətlərinin müəssisələr arasında irəlilədilməsi üzrə işləri nəzərdə tutur;

- iqtisadiyyat sahəsinin prioritet sektorlarını nəzərə alaraq, faiz subsidiyalaşdırma şərtinə yenidən baxılması;

- Sahibkarların yeni mexanizm haqqında məlumatlandırılması və zəruri məlumatlar təqdim edilməsi üçün uyğun informasiya tədbirlərinin (forumlar, seminarlar, təlimlər, treninqlər və s.) keçirilməyi.

Kreditorların risklərin minimallaşdırılma məqsədilə sahibkarların kreditləşdirilməsi sahəsində aşağıda göstərilən istiqamətlər üzrə tədbir görülməkdir:

- Bankların sahibkarların, xüsusən də kiçik, həmçinin orta sahibkarların kreditləşdirilməsi üzrə imkanlarının artırılmasına dəstək.

Sahibkarların maliyyə ehtiyatlarına çıxışının genişləndirilməsi, real sektorun kreditləşdirilməsində kreditorların marağının artırılması məqsədilə bu sahədə risklərin minimallaşdırılması tədbirləri ilə yanaşı, infrastrukturun inkişaf etdirilməsi üzrə aşağıda göstərilən işlər görülməkdir:

- məsləhət və informasiya xidmətləri (start-up və ya iş axtaranlar üçün biznesin açılması, qanunvericilik, beynəlxalq təcrübələr, bənzər ideyaların olması, maliyyə dəstəyi, layihə təqdimatı və s.);

- səlahiyyətli təşkilatlar şəbəkəsi genişləndirilməsi.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFINDA PERSPEKTİVLİ İSTİQAMƏTLƏR

3.1. Milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialını artırmaq üçün sahibkarlığın inkişafının əsas istiqamətləri

Qloballaşma şəraitində dünya iqtisadi sisteminin Beynəlxalq əmək bölgüsü dərinləşməsi prosesi güclənir. Belə mühitdə milli iqtisadiyyatın inkişafının optimal modelləşdirilmə, milli iqtisadi maraqların mühafizəsi, iqtisadiyyatımızın şaxələndirilməsi, milli iqtisadiyyatımızın xammal və təbii ehtiyatlardan asılılığının

azaldılması adlı prioritet vəzifələr qarşıya çıxır. Əlbəttə ki, bu məsələlərdə iştirak, müdaxilə və ölkənin iqtisadi siyasətinin formalaşdırılması çox vacibdir.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafının müxtəlif mərhələlərində iqtisadi proseslərin tənzimlənməyi, həmin proseslərə dövlət müdaxiləsi haqqında nəzəriyyə, elmi baxış və mülahizələr formalaşmışdır. Sadə İqtisadçı A. Smitin tədqiqatları üzrə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi probleminə böyük diqqət yetirilmişdir. Məşhur iqtisadçı dövlətin Beynəlxalq əmək bölgüsü üzrə iştirakının bir çox mühüm aspektlərini mütləq mükəmməllik nəzəriyyəsi, beynəlxalq iqtisadi proses və milli iqtisadiyyatın beynəlmilləşdirilməsi prosesi ilə izah edib. Bu nəzəriyyə dövlətin Beynəlxalq əmək bölgüsü üzrə mövqeyinin möhkəmlənməsinə xidmət edən üstünlük elementləri üçün əsas təmin edir. Smith, xarici ticarətin Beynəlxalq əmək bölgüsünə və ixtisaslaşmaya əsaslandığını iddia etdi. Beləliklə, Merkantilizm nəzəriyyəsinin əsas ideyası bundan ibarətdir ki, "insanın sərvəti onun sahib olduğu pul məbləğinə bərabərdir və bir ölkə bu sərvəti qorumaq üçün digərindən daha çox satır". Xarici ticarətdə treyderlərə birtərəfli dəstək həmişə və indi ciddi mübahisələrə səbəb olacaq bir mövzu kimi müzakirə olunur. Xarici ticarətə adətən "ixrac-idxal" əməliyyatı kimi baxılsa da, hazırda bütün ölkələr daha çox məhsul ixrac etməyə və xarici valyutada resursları cəlb etməyə çalışır. Bununla da, ixrac və ixrac potensialı dövlət tənzimlənməsi alətləri vasitəsilə tənzimlənməlidir ki, xarici ticarət dövriyyəsi real Milli mənbələr əsasında formalaşsın və potensial və səmərəli nəticələr əldə edilsin (Vəliyev E., 2015, s. 55).

Tədqiqatçılar və ekspertlər tez-tez qeyd edirlər ki, emal sənayesinin üstünlük təşkil etdiyi ölkə bu sahədə xammalın satışı üzrə beynəlxalq əmtəə bazarlarında ixtisaslaşmaq üçün ciddi riskə malikdir. Bununla əlaqədar olaraq "Holland xəstəliyi" nin baş verməsi problemi çox yaxşı məlumdur və beynəlxalq istehsal və ixrac bazarında dağ-mədən sənayesinin, xammal və resursların, tənzimlənmənin, qeyri-neft ixrac potensialının vəziyyəti, siyasətin istifadəsi strategiyasının səmərəliliyinin təmin olunması yolu ilə problemləri tənzimləyən adekvat iqtisadi mexanizmlərin işlənilib hazırlanması strateji əhəmiyyət kəsb etməkdədir. İqtisadiyyatımızın müxtəlif sektorlarının ixrac potensialı artırılması üçün əhəmiyyətli ola biləcək məhsul və

məhsulların istehsal amillərinin daha obyektiv qiymətləndirilməsi. Digər Nobel mükafat laureatı Leontyev rusiyalı iqtisadçı deyir ki, bazar iqtisadiyyatına malik inkişaf etmiş dövlətlər əlavə işçi qüvvəsi tələb edən xammal və yarımfabrikatlar idxal etməli və öz növbəsində biznes məhsullarını ixrac etməlidirlər. Bu nəzəriyyənin əsas aktuallığı, ilk olaraq, bundan ibarətdir ki, hökumət hazır məhsulların ixracını genişləndirməklə və ixrac potensialını artırmaqla müxtəlif tənzimləmə metodlarını irəli sürməli və stimullaşdırmalıdır.

Nəticədə ölkənin ixrac potensialı, ixracəyönlü mallar və çeşid, xarici valyutanın müasir və yüksək texnologiyalı mənbələri, xarici investisiyalar və kapitalın səfərbər edilməsi, milli iqtisadiyyatın inkişafı hesabına İxracın və ixrac potensialının intensiv stimullaşdırılması möhkəmlənir. artan rəqabət və s.

Görkəmli iqtisadçılar Pol Samuelson və Uilyam Nordhaus ölkə iqtisadiyyatının iqtisadi sahədə rəqabətqabiliyyətliliyini tədqiq etmiş və iqtisadiyyatın prioritet və münasib sektorunun, xüsusilə sənayenin, hər bir dövlət üçün səmərəliliyini və bu dövlətlərin bu və ya başqa sektorda rəqabət qabiliyyətini vurğulamışlar. Əlbəttə, hər bir ölkə rəqabətqabiliyyətlilik və Sənaye yaxud da kənd təsərrüfatı sektoru əsasında daha məhsuldar istehsal və emal prosesi yaratmağa, rəqabət qabiliyyətli Müəssisələr şəbəkəsi yaratmağa və ixrac potensialını gücləndirməyə çalışır.

Amerika iqtisadçısı S. Linderin əsərlərində də dünya ölkələrinin ixrac imkanlarının, ixrac potensialının və dünya ölkələrinin nəzəri əsaslarının konkret müddəaları və nəzəri əsasları verilmişdir. Digər amerikalı iqtisadçı R. Vernon isə marketinqin əsas konsepsiyası olan məhsulun istehsal tsiklinin modelini, həmçinin ixracın istehsal zəncirində həlledici amil rolunu tədqiq edir (Аббасов А.Б., 2018, s. 40).

İxrac potensialının artırılması konsepsiyası bütün dünyada strateji mexanizmlərlə müşayiət olunurdu. XX əsrin ikinci yarısı Cənubi Koreyanın iqtisadi inkişafının üstünlüklərini nəzərə alaraq, ölkədə düyü istehsalının ənənəvi potensialının üstünlüyü ciddi mübahisələrə səbəb oldu. Hesab edirik ki, düyü istehsalı xarici ticarətin əsas istiqaməti olsaydı, Cənubi Koreya güclü sənaye ixracatçısı ölkə yarada bilməzdi. Belə olan halda Cənubi Koreya iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üçün dövlətin maddi-texniki bazasını yaratmış, onun texniki

funksiyalarını və texnoloji səviyyəsini yaxşılaşdırmış, ölkənin sənaye müəssisəsinin rəqabət qabiliyyətini artırmış, iqtisadi inkişafın strateji əhəmiyyətli prioritetlərini işləyib hazırlamışdır. məqsəd kimi müxtəlif sənaye komplekslərinə və böyük uğurlara nail olmuşuq.

Şəkil 1: Nəzəri olaraq qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı əmələ gətirən və təşkil edən amillər təsnifatı

Mənbə: Qeyri neft sektorunun inkişaf istiqamətləri: <http://lib.bbu.edu.az/files/book/1110.pdf>, 2012

Şəkil 1-dən məlum olduğu kimi, dövlətlərin iqtisadi siyasətinin təqdim edilən təsnifatlarının hər biri iqtisadi siyasət və iqtisadi rejimlərin mexanizmlərinin, yəni dövlət tənzimlənməsinin bir formasıdır. Xüsusilə hər bir dövlət konsepsiyası, yaxud xarici ticarət və ixracın inkişaf strategiyası məqsədli dövlət proqramına çevrilir. Biz bu təcrübədən müasir iqtisadi inkişaf proseslərində fəal şəkildə istifadə edirik və aşağıdakı fəsillərdə və fəsillərdə tədqiqat materiallarını dərc edəcəyik. Xarici ticarətin konsepsiyalarına və strategiyalarına əsaslanaraq, dövlət strateji istiqamətləri inkişaf etdirir: ixracın irəliləməsi, ixrac potensialının inkişafı, ixrac strukturunun təkmilləşdirilməsi, müqayisəli üstünlüklər əsasında ölkənin ixrac potensialının qiymətləndirilməsi, texnoloji məhsul ixracının artırılması və s. tamamilə prioritet və şərtlər qaydasında. Hər bir dövlətin ixrac potensialı

gücləndirilməsi konkret amillərə əsaslansa da, bircə, bütün ölkələr üçün ixrac potensialı artırılması üçün əsas prioritet yalnız neft sənayesi deyil, sənayedir.

Akademik Z. Səmədzadə iddia edir ki, Azərbaycanın sosial inkişafı üçün strateji xətti yalnız neft sahəsi ilə bağlamaq lazım deyil. Bu sahənin strukturunun şaxələndirilməsi istiqamətində görülən işlər gücləndirilməlidir. Bir çox ölkələrdə artıq bir neçə onillikdir ki, belə proqramlar vardır. Aparıcı Asiya ölkələrinin - Çin, Yaponiya və ya Avropa, İrlandiya, Norveçin təcrübəsiylə tanış olmaq kifayətdir. Bizim halda da bunu etmək lazımdır. Bununla əlaqədar sahələrin inkişafı və şaxələndirilməsi kontekstində qeyri-neft sahələrinin inkişafının prioritet istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsinə və təkmilləşdirilməsi üçün ehtiyac vardır.

“İqtisadiyyatın açıqlığı” səviyyəsi də ixrac potensialının tənzimlənməsində böyük rol oynayır. Ölkənin ümumi xarici ticarət dövriyyəsi ÜDM 25% - ni təşkil edirsə, ölkə iqtisadiyyatı açıq iqtisadiyyat hesab edilə bilər. Bu vəziyyətdə bir sıra problemlərin meydana çıxması ilə birgə, dövlətin Beynəlxalq əmək, Kooperasiya və iqtisadi əlaqələrdə iştirakı da artır, iqtisadi artma sürətlənir, ixrac strukturu artır və genişlənir. Lakin “açıq iqtisadiyyat” amili sosial və iqtisadi gərginliyi gücləndirə, yoxsulluğu artır, böhranları stimullaşdırır və s.bilər.

“Açıq iqtisadiyyat” da ən önəmli göstəricilərdən biri ixrac kvotasıdır. ÜDM-in ixraclar kvotasına daxil olan dövlətlər arasında Niderlandda (74,8%), Norveçdə (64,6%), İsveçrədə (51,1%), İrlandiyada (64,6%), Finlandiyada (40,2%, Almaniyada (40,1%)), Kanadada (33,8%) var. %), İtaliyada (22,9%), Böyük Britaniyada (19,8%), Yaponiyada (15%), ABŞ (13,7%), Rusiyada “açıq iqtisadiyyat” göstəriciləri (15,6%), Braziliya (7%) , Çin (3,4%) və s. Çində ixracın stimullaşdırılması üçün effektiv hökumət mexanizmlərindən istifadə edən “açıq iqtisadiyyat” ın göstəricisi kontekstində bu ölkələrdəki proteksionist siyasətindən başqa bir şey izah olunur. ÜDM-in ümumi ixrac kvotası 3,4% təşkil edir, lakin əksər ölkələrdə həmin göstərici 25 faizi (ABŞ, Yaponiya, B. Britaniya və s.) keçmir.

İxrac potensialı səviyyəsi və ixracyönümlü xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənmə prosesi birbaşa xarici ticarət prioritetləri və makroiqtisadi göstəricilərin istiqamətinin beynəlxalq ixtisaslaşması ilə bağlıdır. Bu proseslərdə

hüquqi və iqtisadi meyarlar baxımından xarici kapital və xarici investorların irəliləməsi, həmçinin milli ixracatçının xarici bazarlara ixracına dövlətin dəstəyinin gücləndirilməsi daha vacib idi. Dövlətin ixrac potensialına neqativ təsir edən amillər arasında xarici ticarətin strukturunda yüksək əmtəə mövqeləri, aşağı beynəlxalq investisiya kredit reytingi, xarici borcun yüksək səviyyəsi, idxaldan asılılıq, kapital axını və s. daxildir (Akhmedov M. & Hussein A. 2017: s.121).

Qeyri-neft sahələrinin ixrac potensialının tənzimlənməsi dövlət iqtisadi siyasətinin və tənzimləmə mexanizmlərinin yaradılması və icrası ilə məhdudlaşmır. Birincisi, qeyri-neft sektorunun müxtəlif sektorlarının potensialını nəzərdən keçirmək, resursların səmərəli idarə olunması şəbəkəsini yaratmaq və s.tədqiqatçı Sultanov iqtisadiyyatın real sektorlarının ixrac potensialından səmərəli istifadə etməkdən birbaşa asılı olduğunu qeyd edir. Xalq təsərrüfatının inkişaf etməsi ilə. Digər tədqiqatçı R. Məlikov qeyri-neft sahələrinin inkişafına prioritet diqqətin ayrılmasının vacibliyini vurğulayıb. Elmi materiallar və tədqiqatlar qeyri-neft sahələrinin ixrac potensialının tənzimlənməsi üçün önəmli olan bəzi amillərin müəyyənləşdirilməsinə imkan vermişdir:

- Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı və diversifikasiyasına zəruri sistemli yanaşma, strateji hədəflər müəyyənləşdirilməsi və iqtisadi siyasətin prioritet mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- xarici iqtisadi fəaliyyətin prioritetlərinin tənzimlənməsinin effektiv metodoloji modellərinin işlənilməsi və hazırlanması və tətbiqi, bazar iqtisadiyyatının inkişafının sürətləndirilməsi, sahibkarlığın inkişafı üçün dövlət dəstəyinin təmin edilməsi;

- iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsinin ixrac potensialına kömək edə biləcək sektorlarının potensialını araşdırmaq və səmərəli istifadə mexanizmlərini müəyyən etmək;

- Qeyri-neft sahələrində ixrac potensialını artıracaq iqtisadi potensialı reallaşdırmaq, eləcə də ixrac əməliyyat standartlarını, qaydalarını və rejimlərini inkişaf etdirmək üçün iqtisadiyyatın iqtisadi rejimini təşviq edən və aktivləşdirən tənzimləyici mexanizmlərin qanunvericilik bazasının yaxşılaşdırılması;

- milli iqtisadiyyatın strateji iqtisadi inkişafının prioritetlərində ixrac-yönümlü ixrac yönümünün əsas istiqamətlərinin və icra mexanizmlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi prinsiplərinin optimallaşdırılması;

- Qeyri-neft sahəsinin ixrac potensialı üçün dünya əmtəə bazarları üzrə intensiv hərəkət edən mallar və məhsulların nomenklaturasını müəyyən etmək və ixrac potensialına daxil olma mexanizmini tənzimləmək və s.

Bu problemlər kontekstində milli iqtisadiyyatın inkişafı üzrə qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından əhəmiyyətli istifadənin rolu xüsusilə aktualdır.

3.2. Qloballaşma şəraitində qeyri-neft sahələrinin inkişafı və saxələndirilməsinin stimullaşdırılması meyllərinin təhlili

Hazırda Azərbaycan Asiyadan Avropaya mühüm nəqliyyat və kommunikasiya yollarının kəsişməsində yerləşən Beynəlxalq mərkəzlərdən biridir. Respublika əhəmiyyətli karbohidrogen ehtiyatlarına sahibdir ki, bu isə müxtəlif ölkələrin və regional birliklərin maraqlarının cəmləşdiyi məkandır və xarici şirkətlərin fəaliyyətinə hərtərəfli təsir göstərir. Azərbaycan dövlət müstəqilliyin qazandıqdan sonra (1991-ci il) ümumi balanslaşdırılmış struktur iqtisadi siyasət yeritmiş, onun əsas istiqaməti mülkiyyətin müxtəlif formalarına əsaslanan yeni inkişaf modelinin yaradılması və şəraitə müvafiq olaraq rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılması olmuşdur. qloballaşma. Yanacaq-energetika kompleksi (yanacaq-energetika kompleksi) dövlət iqtisadiyyatının əsasın təşkil edir və onun sahələri (xüsusilə neft-qaz) ölkənin iqtisadi potensialında mühüm rol oynayır (xarici investisiyaların təxminən 23% - i və xarici investisiyaların 53% - i onların payına düşür). ÜDM). Nəticədə, neft və qaz yataqları işlənməsi, eyni zamanda enerji resurslarının səmərəli istehlakını təmin etməklə iqtisadiyyatın struktur balansına və

qeyri-neft sənayesinin inkişafı üçün yeni təkan vermişdir. Müasir şəraitdə Azərbaycan istehsal və sosial infrastrukturunu, nəqliyyat kommunikasiyalarını bərpa edir, ən yeni texnologiyaları və istehsal xətlərini mənimsəyir, xidmət sahəsində yeni istehsalatlar yaradır, ölkə xarici bazarlara getdikcə daha fəal çıxır. Eyni zamanda, müasir global iqtisadiyyatın və yeni informasiya cəmiyyətinin subyektinin fəal iştirakçısı olmaq üçün dövlətin bütün iqtisadi sistemini diversifikasiya etmək və innovasiya texnologiyalarından istifadə edərək müasir istehsal gücləri yaratmaq lazımdır. Bu vəzifələrin gerçəkləşdirilməsi üçün “Azərbaycanımızı 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası özü qəbul edilmişdir. Nəzərdə tutulan konseptual vəzifələr iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarının inkişafına dair Dövlət proqramlarında, xüsusilə Azərbaycan sənayesinin 2015-2020-ci illər üzrə İnkişafı üzrə Dövlət Proqramında əksini tapıb.

Konsepsiyanın əsas strateji baxışı - Azərbaycan dövlətində davamlı iqtisadi artımı və yüksək sosial rifahın, effektiv hökumətin və qanunun aliliyinin, bütün insan hüquqları və azadlıqlarının, mövcud imkanlar və mənbələr nəzərə alınmaqla ölkənin ictimai həyatında vətəndaş cəmiyyətinin fəal statusunun təmin edilməsidir. Məqsəd qoyulub: 2020-ci ilə kimi Azərbaycan Dünya Bankının qiymətləndirilməsinə görə “yüksək orta gəlirli dövlətlər” sırasına tam daxil olmalı və hazırda bu ölkələr üçün əsas gəlir mənbəyi sayılan karbohidrogenlərin ixracından asılılığı ortadan qaldırılmalıdır. qrup. Bundan başqa, BMT İnkişaf Proqramının təsnifatı üzrə “yüksək insan inkişafı səviyyəsinə malik ölkələr” qrupunun zirvəsinə qalxmaq. İqtisadi inkişaf baxımından Azərbaycan Respublikasının statusu regionda aparıcı dövlətdən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin yüksək rəqabətə davamlı iştirakçısına qədər yüksələcək. Bunun üçün səmərli coğrafi mövqeyi və geniş potensialın özünü nəzərə alaraq, dövləti regionun ticarət mərkəzinə çevirmə, qeyri-neft sahələrində adambaşına düşən ixracın 1000 dollara çatdırılması planlaşdırılır (Şəkəreliyev A.Ş. 2017: s.90).

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün rəhbər prinsiplər bazar iqtisadiyyatında sağlam rəqabəti təmin etmiş əhəmiyyətli dövlət tənzimləməsi, yüksək əlavə dəyər yaratmış enerji səmərəli və ixracyönümlü iqtisadiyyat sahəsinə çevrilmə və sosial-iqtisadi

sektorların inkişafı üçün kompleks yanaşma olacaqdır. Konsepsiyanın məqsədi istehsal amillərinin ümumi məhsuldarlığının artırılmasının nəticəsində ölkə iqtisadiyyatını effektivliyə əsaslanan iqtisadiyyata çevirmək və yeniliklərin üstünlük təşkil etdiyi mərhələyə keçidi təmin etməkdir. Bununla yanaşı, iqtisadiyyat sahəsinin strukturunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər gerçəkləşdiriləcəkdir. Prioritet istiqamətlər neft-qaz sektoru və neft-kimya sənayesinin modernləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilmə və inkişafı, Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinə çıxışın genişləndirilməsi, özəl sektorun inkişaf etməsi və ərzaq təhlükəsizliyi, ticarət və xidmətlərin genişləndirilməsi və inkişafı daxildir. xarici ticarət ilə investisiya strukturunun yaxşılaşdırılması. Məqsəd bundan ibarətdir ki, konsepsiya özünün əhatə etmiş olduğu dövrdə qeyri-neft sahəsində ÜDM-də orta illik artım dinamikası 7 faizdən artıq olsun. Bu sahədə bəzi irəliləyişlər son beş il ərzində əldə edilmişdir. Bunu 2010-2014-cü illərdə makroiqtisadi göstəricilər sübut edir.

Bu mərhələdə başlıca vəzifə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin sürətləndirilməsi, yaxın illərdə neftdən əldə edilən gəlirlərin səviyyəsindən asılı olmadan, qeyri-neft sahəsinin yüksək artım templərinin dəstəklənməsi, rəqabət qabiliyyəti artırılması və ixrac imkanlarının genişləndirilməsidir. “Azərbaycan 2020: gələcəyin vizionu” İnkişaf Konsepsiyası iqtisadi yönümlü iqtisadi modelə əsaslanır, rəqabət qabiliyyəti artırılması və iqtisadiyyatın strukturunun yaxşılaşdırılması isə qeyri-neft ixracının artması üçün səbəb olacaq. İnnovasiyaların təşviqi və yayılması qeyri-neft sənayesinin sürətlə inkişafı ilə birgə, respublikada biliklərə əsaslanmış iqtisadiyyatın formalaşması məqsədilə səmərəli zəmin yaradacaqdır.

Buna görə də əhəmiyyətli dövlət tənzimlənməsinə və yetkin bazar əlaqələrinə əsaslanmış kifayət qədər rəqabət qabiliyyətli iqtisadi modelin formalaşdırılması çox mühüm prioritetdir.

Yeni şaxələndirilmiş iqtisadiyyatın təsiri rəqabət qabiliyyətliliyin artırılmasında öz əksini tapmır. İnsan kapitalının keyfiyyəti getdikcə dəyişir, biliklərin dəyəri isə artmaqdadır. Bu isə öz növbəsində vətəndaşların tələbatını

ödəyən dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinə təsir göstərir (Əhmədov M., Hüseynov A. 2018: s.44).

Azərbaycanda islahatlar və qeyri-neft sahəsinin inkişaf siyasətinin gücləndirilməsi Dünya Bankı ilə beynəlxalq maliyyə korporasiyası (IFC) kimi bir çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların tərəfindən qeyd olunmuşdur. Dünya İqtisadi Forumun özü 2015-ci il üzrə qlobal rəqabət qabiliyyətliliyi reytingi üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyətliliyinə görə 40-cı yeri tutub. Qeyri-neft sahəsinin gələcək inkişafı üçün son məhsulun texnoloji zəncirinin yaradılması, Hazır məhsulun rəqabət qabiliyyəti artırılması, bu sahə üzrə ixracın həcmi və çeşidi genişləndirilməlidir.

Həmçinin, qeyri-neft sahəsinin inkişafı üçün ölkənin təbii və iqtisadi resurslarının təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması və onlardan istifadə səmərəliliyinin artırılması lazımdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 16-ı martda 2016-cı il tarixi Fərmanı ilə “milli iqtisadiyyatımız və iqtisadiyyatın başlıca sektorları üçün strateji yol xəritələrinin başlıca istiqamətləri” təsdiq edilmişdir. Əsas məqsədlərdən biri iqtisadiyyatı qeyri - neft sahəsinə yönəltmək, iqtisadiyyatın səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır və sair. Dörd istehsal sektoru arasında ağır sənaye və maşınqayırmaya xüsusi diqqət yetirilir.

Nəticədə, ölkəmizə qeyri-neft sənayesinin yuxarıda qeyd olunan sahələrini əhatə edən texnoparklar və sənaye zonalarının yaradılması getdikcə daha səmərəli olur. Deməli, sahənin inkişafını sürətləndirmək üçün böyük layihələr bu problemləri həll etməlidir. Azərbaycanın yeni İpək Yolunun “iqtisadi zonasında” olduğunu nəzərə alaraq, bu xətdə sənaye zonalarının və texnoparkların yaradılması məqsədəuyğundur. Texnoparkların effektivliyini artırmaq üçün ölkədə texnoparklar Assosiasiyası yaradılmalıdır. Sözügedən assosiasiya Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu işində birgə iştirak etməlidir. Xarici sahibkarların Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft məhsullarına cəlb edilməsi ixrac-idxal potensialından məqsədli istifadə olunmasında əsas vəzifələrdən biri olaraq qalır. Azərbaycan hökuməti artıq bu məsələdə öz strategiyasını formalaşdırmağa başlayıb. Azpromo Azərbaycanda İxrac və İnvestisiyaların Təşviq Fondu yaradılmış və qeyri-neft

məhsulları ixracının stimullaşdırılması haqqında Prezident Fərmanı qəbul edilmişdir (Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. 2017: s.45).

Bu qurumlar qeyri-neft sektoru və bütövlükdə sahibkarlığın inkişafında fəal iştirak edirlər. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Neftçala rayonunda sənaye zonalarının yaradılması başa çatmaq üzrədir və qeyri-neft sahəsinə aid olan Mingəçevirdə Sənaye Parkı formalaşır. Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti həmin məsələlərdə tərəfdaş kimi çıxış edir. 2015-ci il Azərbaycan iqtisadiyyatına sərmayələrin ümumi həcmi təxminən 20 mlrd. dollar təşkil etmişdir ki, bunun isə 50% - i xarici investisiyaların payına düşüb.

Xarici sərmayələr müasir texnologiyaların idxal edilməsi və Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu mərhələdə investisiyaların artması tendensiyasına malik olan dövlət onların hara getməli olmasını dəqiq müəyyən etməlidir. Fikrimizcə, Azərbaycanın xarici şirkətlər üçün qeyri-neft sahəsinin prioritetləri aşağıdakılardır:

- Kimya sənayesi;
- Metalurji kompleksi;
- Yüngül və qida sənayesi;
- Kənd təsərrüfatı;
- İnşaat sənayesi;
- Əczaçılıq sənayesi;
- Xarici investorlarla informasiya texnologiyaları, turizm, telekommunikasiya, təhsil və ekoloji layihələr sahəsində əməkdaşlıq üçün real potensial.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların sabit axını üçün xarici investorların ölkəyə olan inamını artırmaq, dünya maliyyə bazarlarında imicini möhkəmləndirmək, sərmayədarların iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsinə stimullaşdırılması sistemini işləyərək hazırlamaq və investisiya əməkdaşlığının beynəlxalq standartlarını qəbul etmək lazımdır. Müəllifin fikrincə, iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsinə investisiya axını əsasən maliyyə bazarının, Lizing bazarının, bank sisteminin sabitliyinin və daxili, həmçinin xarici mənbələrin səfərbər edilməsi üçün qiymətli kağızlar bazarı inkişafından asılı olacaq. Eyni zamanda, ölkədən

çıxarılan Azərbaycan kapitalının həcmi azaltmaq lazımdır. Türkiyə statistikasına əsasən, 2016-cı il cəmi dörd ayında burada 64 şirkət, o cümlədən Azərbaycan sərmayədarlarının iştirakı ilə 24 Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır. Azərbaycanlı tərəfdaşlar bu şirkətlərin nizamnamə kapitalına \$ 5 mln. - dan artıq sərmayə qoyublar (Şəkərəliyev A., Şəkərəliyev Q., 2016, s. 76).

Hazırda Türkiyədə Azərbaycan mənşəli 1700 şirkət fəaliyyət göstərir. Gürcüstan, Rusiya və Qazaxıstan iqtisadiyyatına da böyük investisiyalar qoyulur. Nəticədə, ölkədən kapital axınını azaltmaq üçün kiçik, həmçinin orta müəssisələrin inkişaf etməsi üçün səmərəli şərait yaradılmalıdır. Daxili bazarda mövcud inhisarçılıq da aradan qaldırmaq lazımdır. Xarici investisiyaların gəlməsi üçün əlavə təşəbbüs qabaqcıl texnologiyaların və innovasiyaların qeyri-neft sektorunda tətbiq oluna biləcəyi MDB-də azad ticarət zonası (ATZ) yaradılmasıdır. ATZ-nin yaradılması həm tərəfdaş ölkələrdən, həm də üçüncü ölkələrdən kapital axınının artmasını stimullaşdırma bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan tədqiqatlar və dissertasiyanın strukturuna uyğun aparılan təhlillər işin yekunlarını aparmağa və bəzi təkliflər verməyə imkan yaradır. Qeyd etmək gərəkdir ki, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialın tənzimlənməsinin nəzəri və metodoloji əsasları öyrənilməsi və konkret xüsusiyyətlərin mahiyyətinin açıqlanması İşin strukturunda ardıcılığın saxlanılması ilə dəstəklənmişdir. Milli iqtisadiyyatın inkişafında çoxtərəfli qeyri-neft sektorlarının əsas prinsiplərinin qiymətləndirilməsi və açıqlanması verilmişdir. Azərbaycan dövlətinin qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının cari vəziyyətin göstərən göstəricilərin sistemli təhlil olunması və qiymətləndirilməsi aparılıbdır. Bu sahədə olan problemlərin səbəbi tədqiqat materialının buna imkan vermiş olduğu dərəcədə açıqlanır. Ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi ilə bağlı inkişaf meyilləri və problemlər verilir. Modern reallıqlar nəzərə alınaraq ölkənin qeyri-neft sahələrinin ixrac potensialının dəyərləndirilməsi aparılmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycanın qeyri-ərzaq sektorunun ixrac potensialının yaxşılaşdırılması, tənzimlənməsi və istifadə istiqamətləri müəyyən edilib. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, iqtisadi

proseslərin müdaxiləsi və yaxşılaşdırılması, eləcə də dövlət mexanizmlərinin inkişafı bizim dövrümüzdə də aktual olaraq qalmışdır. potensialı, qeyri-neft sahəsinin. Klassik və nisbətən son elmi əsərlər və nəzəriyyəçilərin tədqiqat materialları əsasında qeyd etmək mümkündür:

1. A. Smit” mütləq mükəmməllik nəzəriyyəsinə “E. Adəmin işi” adam Smitin iqtisadiyyatı “ beynəlxalq aləmdəki öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün öz beynəlxalq müqayisəli elementlərindən səmərəli istifadə olunmasını təmin etməlidir. Lakin hökumət və rejimlərin müdaxiləsi, o cümlədən qlobal iqtisadi proseslərin adekvatlığı minimuma endirilməlidir.

2. D. Rikardonun “müqayisəli üstünlükləri” nin, E. Hekster və B. Olinin “istehsal faktorları nəzəriyyəsi” nin nəticələrinə əsaslanmaqla deyə bilərik ki, əgər ölkədə daha yüksək istehsal komponenti yoxdursa, onda beynəlxalq sektor ixrac ixtisaslaşması da daxil olmaqla, ölkənin işçi qüvvəsidir.

3. Leontyevin “Leontyevin təsiri” nəzəriyyəsinə əsasən, hazır məhsulların ixracı dərinləşən bazar iqtisadiyyatı olan ölkələr üçün mütləq və zəruri olan ölkələrdən biridir.

Bu nəzəriyyənin mahiyyətinə əsaslanan tədqiqat materialları əsasında demək mümkündür ki, hazır məhsulun müasir şəraitdə yüksək inkişaf etmiş ölkələrə ixracı bazar münasibətləri dərinləşdikcə bir çox ölkələrin strateji məqsədidir. Respublikamızda da inkişaf etmiş dövlət statusu əldə etmək uğrunda tarixi iqtisadi inkişaf dövrün yaşayır. Həmin amili əsas tutaraq, son məhsul, əslində, Azərbaycanın nəzəri, eyni zamanda praktiki aspektləri qeyri-neft məhsulları ixracının genişləndirilməsi üçün strateji məqsəd kimi nəzərdən keçirilməlidir.

4. P. Samuelsonun və V. Nordhausun elmi işlərinin müddəalarını nəzərə alaraq, “İqtisadiyyat” tədqiqat materiallarına istinad edərək, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasına hər bir dövlət üçün strateji vəzifə kimi baxmaq lazımdır. Bu proseslərdə milli iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının potensialını, ixrac potensialını müəyyən etmək, milli iqtisadi inkişafın adekvat prioritetlərinin istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və inkişaf mexanizmlərini işləyib hazırlamaq lazımdır.

5. Neft gəlirlərindən səmərəli istifadənin və qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafının vacibliyi qısamüddətli perspektivdə mühüm amildir. Müəllifin fikrincə, həmin prinsiplər neft hasil edən əksər ölkələr, eyni zamanda Azərbaycanımız üçün səciyyəvidir. Ölkəmizdə neft gəlirindən səmərəli istifadə strategiyasına, dünya səviyyəli idarəetmə mexanizminə baxmayaraq, qeyri-neft sahəsinin inkişafında irəliləyiş artmır ki, bu işə ixrac potensialını artırır və həll edilməli problemlər var.

6. Akademik Z. Səmədzadənin, professor A. Şakəliyevin özü, bir qrup başqa Azərbaycan tədqiqatçısı və tədqiqatçısı qeyd edə bilərlər ki, qeyri-neft sahəsinin tənzimlənməsi və inkişafı, ixrac potensialı artırılması üçün yeni nəsil mexanizmlər Azərbaycanda istifadə olunan forma və metodlardır.

7. Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının nəzəri və metodoloji əsasının tədqiqi materiallarına əsaslanaraq qeyd etmək gərəkdir ki, bu sektorun ixrac potensialı artırılması üçün milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi gücləndirilməlidir.

Sonra bu sektorların ixrac potensialını real meyarlar və onlardan əhəmiyyətli istifadə mexanizmləri əsasında qiymətləndirmək lazımdır. Həmin mexanizmlər milli iqtisadiyyatımızın strateji prioritetləri, beynəlxalq iqtisadi proseslərin əsas meyillərinə və global iqtisadiyyatın meyarlarına uyğun olmalıdır. Dissertasiya tədqiqatında milli iqtisadiyyatın inkişafı üzrə qeyri-neft ixrac potensialının rolu vurğulanır. Bu onunla əlaqəlidir ki, dünyanın əksər ölkələri güclü ehtiyatlara və ehtiyatlara malikdirlər, lakin milli iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının inkişafını təmin etməkdə çətinliklərlə üzləşirlər və əksər ölkələrdə həmin proseslər hələ də davam etməkdədir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2010-ci il 6 aprel tarixli sərəncamı
2. Abdullayev Ş. (2015), “Güzəştli kreditlərdən bəhrələnmək üçün onunla işləməyi bacarmaq lazımdır”. II Biznes həyatı №12, Bakı, “Elm” səh.27-34.
3. Alıyev İ.H., Məmmədov Y.Ə. (2014), “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının tətbiqi Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sənayesinin inkişaf proqramı Bakı, “Avropa” 134 səh.
4. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. (2017), “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, Bakı, “ADIU” 215 səh.
5. Aslanlı K., İsmayıl Z., Ağayev R., Mehtiyev A. (2013), İqtisadiyyatın və ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi. Gəlirləri İzləmə İnstitutunun (ABŞ) dəstəyi ilə. Azad İqtisadiyyata Yardım İB. Bakı, “Elm” 258 səh.
6. Aslanzadə İ.A. (2013), Dövlət innovasiya siyasətinin formalaşdırılması və sənaye sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri. İ. e. d. dissertasiyasının Avtoreferatı. AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı, “Azərnəşr” 632 səh.
7. Atakişiyev M.C. (2012), Azərbaycan 2020: milli iqtisadi inkişaf və səmərəli yüksəlişin problemləri // Azərbaycanın vergi jurnalı, № 4, “Səda” 259 səh.
8. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri (2004). İqtisadi İslahatlar Mərkəzinin elmi əsərlər toplusu, IV buraxılış, Bakı. 298 s.
9. Əhmədov M., Hüseynov A. (2018). “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları”, Bakı. “Elm”, 215 səh.
10. Əlirzayev Ə.Q. (2017), Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 494 səh.
11. Əliyev İ. (2015), 2014-cü ilin sosial-iqtisadi yekunlarına həsr olunmuş

yığıncaqda nitqi. Azərbaycan qəzeti.

12. Əliyev V. (2017), Azərbaycanın qədəm qoyduğu postneft dövrü. İki sahil qəzeti. Bakı, “Elm” 62 səh.

13. Gülməmmədov V.M. (2014), Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın tənzimlənməsində vergitutma amilləri. II Azərbaycanın Vergi jurnalı №3. Bakı, “Səda” 372 səh.

14. Həsənov R. (2019), İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika. Dərs vəsaiti. Bakı, “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 540 səh.

15. İbrahimov İ., İbrahimov E. (2014). “Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi və hüquqi mexanizmi”. Bakı. “Elm və Təhsil”, 193 səh.

16. Mehdiyev X.O. (2015), Azərbaycanın social-iqtisadi inkişafına retrospektiv baxış: müqayisəli təhlil, Bakı, “Elm” 345 səh.

17. Məmmədov İ. (2017). Qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətləri, Bakı. “Azərbaycan”, 56 səh.

18. Məmmədov N., Məhərrəmov A., Əhmədova S. (2018), “Azərbaycan İqtisadiyyatı” dərs vəsaiti, Bakı, “Elm” 360 səh.

19. Nuriyev Ə.X. (2017). “Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşmə siyasətinin konseptual əsasları”. Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Bakı, “Elm”, 245 səh.

20. Osman N.A., Süleymanov E. (2014), “Azərbaycan İqtisadiyyatı” - Bakı, “Elm” 371 səh.

21. Şəkərəliyev A.Ş. (2017), “Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi”, Bakı, “İqtisadi Universiteti” 542 səh.

22. Vəliyev E. (2015). “Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişafının makroiqtisadi predmentləri”, AMEA Məqlələr toplusu, II Buraxılış, Bakı, “Elm və Təhsil”, 575 Səh.

İngilis dilində

1. Akhmedov M. & Hussein A. (2017). Fundamentals of the state regulation of the economy. Osnovy gosudarstvennogo regulirovaniya ekonomiki.

Metodicheskoye posobiye, Izd. AGUE, Baku, Azerbaijan, 211 p.

2. Aliyev S. (2018). Actual Issues and Perspectives of the Economic Model Development of Azerbaijan in Present Conditions. Baku. 125 p.

3. Valiyev E. (2014). Comparative analysis of the existing state of development of non-oil sector in Azerbaijan Republic. Baku: Chashioglu, 243 p.

Rus dilində

1. Аббасов А.Б. (2018). Организация и управление бизнесом. Организация и управление бизнесом, Изд. АГИИ, Баку, Азербайджан, 347 стр.

2. Алиев Т.Н. (2016), Инновационное развитие промышленности Азербайджана: нефтепереработка, химия и нефтехимия. Москва, Берлин, 232 стр.

3. Андрианов А.С. (2016). Диверсификация Икономических отношений хозяйствующих субъектов в конкурентной среде: дисс ... канд. Иконом. наук: Казань. - 225 стр.

4. Ахмедов М., Гусейн А. (2016). Основы государственно (го регулирования Икономики: методическое пособие. - Баку: изд. АГЕУ, - 22 стр. (на азерб. яз.).

5. Кичик, О. (2014). Предпринимательство и управление малым бизнесом. Предпринимательство и управление малым бизнесом, Изд. Sechkin uayinlar Анкара, Турция, 342 стр.

6. Логинова В.А., Теоретические аспекты конкурентоспособности Икономических систем. //Проблемы современной Икономики, 2011, №1 29 стр.

7. Манафов Г.Н. (2016). Социальное (Икономические Аспекты Предпринимательства). Исследование Икономических Аспектов Предпринимательской Деятельности, 245 стр.

8. Наумов А.Ф., Захарова А.А. (2015), Инновационная деятельность

предприятия. М, ИНФРА М, 256 стр.

9. Портер М.Е. (2015). Конкурентное преимущество. Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость.. Пер. с английского. Москва, 412 стр.

İnternet resursları

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi(www.stat.gov.az).
2. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi (www.economy.gov.az).
3. International Energy Agency - Oil Market Report, <http://www.petros.ru/rus/worldmarketoil/>
4. OPEC Annual Statistical Bulletin 2015 (www.opec.org)
5. BP Statistical Review of World Energy 2015. Oil. <http://www.bp.com>. BP
6. <http://www.tedris.taxes.gov.az> - Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzinin rəsmi internet səhifəsi.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ümumi daxili məhsul istehsalı (əsas qiymətlərlə).....	39
Cədvəl 2: Əsas makroiqtisadi göstəricilər.....	42
Cədvəl 3: Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sahələrinin ÜDM-də yaratdığı əlavə dəyərin strukturu(%-lə).....	44
Cədvəl 4: Turizm üçün xarakterik sahələr üzrə əsas göstəricilər.....	49
Cədvəl 5: Sahibkarlığın inkişafına dəstək üçün GİZT analizi.....	57

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: İqtisadi artım qrafikin təhlili.....	34
Qrafik 2: İqtisadi artım qrafiki.....	35
Qrafik 3: Neft və qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki çəkisinin dəyişmə tempi.....	40
Qrafik 4: Azərbaycanda aqrar, turizm və İKT sektorlarının ümumi inkişaf tendensiyası.....	47
Qrafik 5: Real sektora verilmiş kreditlərin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti, %-lə.....	55

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Nəzəri olaraq qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı əmələ gətirən və təşkil edən amillər təsnifatı.....	62
--	----